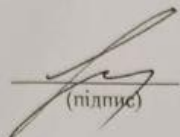


МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра української мови і літератури

УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВОТВІР
У НОВІЙ НАУКОВІЙ ПАРАДИГМІ

Кваліфікаційна робота здобувачки
освітнього ступеня магістр
64Ф групи факультету української та
іноземної філології
спеціальності: 014 Середня освіта
предметної спеціальності: 014.01 Українська мова і література
освітньої програми: «Українська мова і література»
Юшковської (Савицької) Ольги Георгіївни
Керівник: д. філол. н., доц. Колесников А. О.
Рецензент: к. філол. н., доц. Олейнікова Г. О.

Робота допущена до захисту
на засіданні кафедри української мови і літератури
протокол № 8 від «12» січня 2024 р.
Завідувач кафедри


(підпис)

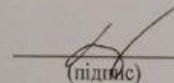
Колесников А.О.
(прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист
на відкритому засіданні ЕК

«13» січня 2024 р.

Оцінка 96 Відмінно
(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК


(підпис)

Уманець С.Б.
(прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. НОВА НАУКОВА ПАРАДИГМА І ДЕРИВАТОЛОГІЯ.....	7
1.1. Становлення словотвору. Словотвір як вчення про морфеміку та деривацію лексичних одиниць.....	7
1.2. Відокремлення словотвору як самостійної галузі мовознавства.....	10
1.3. Словотвір у складі морфології.....	13
1.4. Проблема визначення основних понять словотвору.....	15
1.4.1. Структура форманта.....	15
1.4.2. Структура словотвірного значення.....	17
1.4.3. Визначення способу словотворення і словотвірного типу.....	28
Висновки до розділу 1.....	36
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВОТВОРЕННІ.....	37
2.1. Перерозподіл ролі та місця у системі мови різних способів словотворення.....	37
2.2. Інтенсифікація префіксації.....	38
2.3. Активність морфем іншомовного походження в українській мові.....	47
2.4. Слова-гібриди.....	47
2.5. Динаміка суфіксації.....	50
Висновки до розділу 2.....	62
РОЗДІЛ 3. НОВА МЕТОДИЧНА ПАРАДИГМА Й ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВОТВОРУ.....	66
3.1. Особливості вивчення понять розділу «Словотвір» у сучасній школі....	66
3.2. Нові методичні технології у викладанні розділу «Словотвір».....	73
3.3. Вправи для формування умінь та навичок зі словотвору української мови.....	78
Висновки до розділу 3.....	82
ВИСНОВКИ.....	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	90

ВСТУП

Виділення словотвору як окремої лінгвістичної дисципліни в 60-рр. ХХ століття було, безперечно, прогресивним на той час явищем, пор. праці [44; 45; 49–51], адже лінгвістична наука, як і будь-яка інша, є складником науки в цілому як форми суспільної свідомості, яка спрямована на вироблення об'єктивних знань про реальну дійсність, на пізнання людиною істини. Але таке пізнання утруднене кількома чинниками. По-перше, тим, що людина пізнає цю дійсність за допомогою органів чуття та через мову. Достовірність чуттєвого сприйняття, сенсорного досвіду піддається сумніву в поглядах скептиків, агностиків, соліпсистів, конструктивістів. Достовірність пізнання світу за допомогою мови як також сумнівна, оскільки уявлення про об'єктивну реальність, формується в людини крізь призму мови як колективного простору конструювання світу, засобу поведінкової координації, за допомогою якого «акт пізнання породжує світ». Таким чином, вчений має розуміти, що йому постійно необхідно сумніватися в достовірності наукового знання. По-друге, тим, що об'єктивний світ складний, тому описати всі його складники, прояви, аспекти, ознаки, категорії одній людині не під силу. Через це науковці, «не змовляючись», «домовилися» розподілити між собою роботу зі складання наукової картини об'єктивної дійсності таким чином, що кожен має обрати лише один фрагмент цієї дійсності, одне явище, один об'єкт. Це призвело до *диференціації наук*: вивченням фізичних явищ зайнялися фізики, хімічних – хіміки, мовних – лінгвісти тощо. Але й в межах цих наук, кожен вчений може досконало пізнати й описати лише один фрагмент реальності, якийсь аспект. Об'єднання вчених за інтересами в межах цих наук відбувається подальша диференціація. У межах фізики з'являються теоретична та експериментальна фізика, астрофізика, атомна фізика, ядерна фізика, фізика твердого тіла, гідродинаміка та інші науки = піднауки, підпіднауки. Так само відбувається й із мовознавством. З'являються окремі науки: лексикологія, семантика, граматики, морфологія, синтаксис, фразеологія тощо. Кожна з них обирає

свій фрагмент того явища дійсності, яке називається мовою: лексичну систему, граматичну систему, речення і словосполучення тощо. Але така диференціація наук, будучи явищем позитивним, має й негативний наслідки. По-перше, це гальмує розвиток наукової думки, оскільки в таких дрібних науках починають паразитувати псевдонауковці, компілятори, які не породжують нових знань, а лише імітують наукову діяльність, розглядаючи ці науки як гарні ніші, в яких вони можуть провести своє бездарне життя та дуже пильнують, щоб не пускати туди сторонніх (конкурентів для них). Трапляється й таке, що таких «вчених» стає надто багато і вони, будучи людьми товстошкірими, серйозно псують життя справжніх вчених, які більш вразливі, мають більш тонку душевну організацію. По-друге, складається враження, що об'єкти цих дрібних підпіднаук існують окремо, автономно, у відриві від інших явищ в межах об'єкта піднауки лінгвістики чи фізики, в межах об'єкта науки – світу, адже все це – лише фрагменти єдиної, цілісної наукової картини світу – світу, в якому все взаємопов'язано і взаємозумовлено. Розуміння останнього має два наслідки: 1) появу наук, що перебувають на межі різних галузей науки, так у межах мовознавства з'являються психолінгвістика, соціолінгвістика, нейролінгвістика тощо (але й ці науки стають нішами для «вчених»-паразитів), 2) усвідомлення вченими необхідності *інтеграційної* хвилі в науці, бачення того, що всі вчені (якщо вони справжні) займаються однією справою, тому в межах своєї компетенції можуть переходити межі штучно створених наукових ніш, того, що об'єкт їхньої науки є цілісною системою, яка функціонує завдяки такій цілісності, і лише пізнання цієї цілісності дозволить достовірно описати систему.

Нова наукова парадигма українського мовознавства, на нашу думку, зумовлена такою тенденцією до інтеграції наук, розумінням лінгвістами того, що розрізнення лексики, морфології, синтаксису та ін. – це лише результат абстрагування в процесі пізнання мови як єдиної системи, де між рівнями немає прірви, де всі одиниці складно взаємодіють; розумінням ними того, що суперечки між прихильниками тієї чи тієї концепції (формальної чи

функційної, комунікативної чи когнітивної) слід відкласти, вони в минулому, але від кожного вчення наука має взяти на озброєння його позитивні сторони, які дозволяють описати мову достовірно, системно, пор. праці А. К. Мойсеєнка [69], К. Г. Городенської [16], І. Р. Вихованця [12; 13], В. В. Грещука [23], А. О. Колесникова [46], З. О. Валюх [10; 11] та ін.

Актуальність дослідження полягає в тому, що українська лінгвістика потребує нової інтеграційної хвилі розвитку, розгляду у світлі нової наукової парадигми досягнень часткових мовознавчих наук, а також наукових концепцій, усвідомлення цілісності об'єкта науки, а відтак і необхідності описати його як цілісний об'єкт, що потребує застосування принципів системності, континуальності, функційного розподілу елементів системи на осі координат типовості, атиповості, центральності периферійності. Особливо такого підходу потребує український словотвір як відносно молодий розділ мовознавства, розуміння об'єкта якого, наповнення якого, розуміння місця якого у системі лінгвістичних дисциплін було доволі динамічним у часі, а інтерпретація його у форматі нової наукової парадигми дасть об'єктивне бачення цих його параметрів.

Об'єктом дослідження є такий розділ українського мовознавства, як словотвір з погляду нової наукової парадигми, його місце в структурі лінгвістичних наук, основні поняття та категорії словотвору.

Предметом дослідження є інтерпретація словотвору як окремої лінгвістичної дисципліни чи складника іншого розділу мовознавства, його зв'язок з іншими лінгвістичними дисциплінами, основні поняття й категорії словотвору з погляду повноти й правильності їхньої характеристики, лінгводидактичні питання, що стосуються тем зі словотвору.

Мета праці – описати український словотвір як лінгвістичну дисципліну і як складник навчальної дисципліни «Українська мова» із позицій нової наукової парадигми. Для цього ставимо такі **завдання**:

- з'ясувати проблемні аспекти українського словотвору;
- розглянути історію становлення цієї дисципліни;

- визначити критерії нової наукової лінгвістичної парадигми;
- схарактеризувати словотвір з позицій нової наукової парадигми;
- визначити місце словотвору в системі наук про мову;
- переглянути в аспекті нової наукової парадигми основні поняття та категорії словотвору, дати їм точніші визначення;
- проаналізувати проблеми викладання, пояснення учням основних понять і категорій словотвору, запропонувати шляхи їх розв'язання.

Методи і прийоми. Дослідження було проведене із застосуванням низки лінгвістичних дослідницьких процедур. Насамперед було використано описовий метод (прийоми зовнішньої і внутрішньої інтерпретації). Структурний метод втілений у методиці безпосередніх складників, на якій ґрунтується аналіз словотвірної структури і морфемної будови слова. У роботі також використана функційна методика, зокрема опора на теорію про континуальність і градуальність мовної структури під час визначення місця словотвору щодо лексикології і граматики у сучасній науковій парадигмі.

Теоретична значущість праці полягає в тому, що її результати можна буде використати для уточнення теоретичного апарату мовознавства, встановити справжнє місце, яке займає український словотвір як наука, що описує українське словотворення і проміжний рівень мовної структури української мови – словотвірний.

Практичну значущість наукової роботи вбачаємо в тому, що в ній спробуємо запропонувати шляхи розв'язання деяких практичних проблем українського мовознавства, що стосуються українського словотвору, зокрема проблем лінгводидактики, методики пояснення учням навчального матеріалу з українського словотвору, навчання їх словотвірному розбору.

Структура дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел. Основний текст вміщено 89 сторінках, загальний обсяг роботи 97 сторінок.

РОЗДІЛ 1. НОВА НАУКОВА ПАРАДИГМА І ДЕРИВАТОЛОГІЯ

1.1. Становлення словотвору. Словотвір як вчення про морфеміку та деривацію лексичних одиниць

Традиційно словотворення як мовне явище (деривація) – це творення слів, словотвір як наука (дериватологія) – вивчення та опис слів з погляду їх творення, пор. [19; 20; 23].

Визначення словотворення (деривації) як «творення слів» [19; 20; 23] здається цілком природним, простим і ясним, проте в розумінні та тлумаченні цього явища немає однозначності.

Формулювання «творення слів» можна, здається, без зміни основного сенсу переформулювати так: «як утворюються слова» [9, с. 12]. Але спостерігати, як утворюються слова, практично неможливо, тому можна говорити лише про те, як були утворені наявні вже слова і як можуть бути утворені нові слова. Те й інше, як видається, є словотворення: минуле (але ще живе!) словотворення і словотворення майбутнє (поки що ще не реалізоване). Але деякі дослідники вважають інакше: «Одним із ... основних розділів граматики є ... правила словотворення, тобто, питання, як можна робити нові слова. А питання про те, як зроблені готові слова, – справа словника» [20, с. 23]. Виходить, що словотворення лише прогнозуюча наука, без конкретного словникового об'єкта. Треба, втім, зазначити, що тези «як можна робити нові слова» і «як зроблені готові слова» розуміються в такому випадку діалектично, зокрема стосовно одних і тих же реальних слів: «...можуть бути випадки перехідні, коли те чи інше слово може забуватися і робитися наче знову».

Є й менш прийнятні вирішення питання: оскільки всі існуючі у мові слова було утворено у минулому, то словотворення загалом перебуває в історії, в діахронії мови; синхронного словотвору, словотвору для даного періоду мови немає. У цьому зв'язку можна зазначити й інше, що, навпаки,

творення нових слів завжди відбувається у живому мовленні, тобто в синхронії мови, й іншим бути не може.

Враховуючи викладене, можна вважати, що об'єктом словотвору є реально існуючі в мові слова з боку (в аспекті) їхньої творення, тобто щодо того, як вони «зроблені» і «можуть бути зроблені» знову [19; 20; 23].

Важливо відразу ж з'ясувати місце словотворення в мовній системі та словотвору в системі дисциплін науки про мову.

Зазвичай дають таку схему мови (і мовознавства): мова складається зі слів (словниковий склад мови) та правил їх вживання (граматика мови); матеріально мова втілюється у звуках (звукова, фонетична система мови). Відповідно формуються основні лінгвістичні дисципліни: лексикологія, граматика, фонетика, з їх частинами або розділами, наприклад граматика – морфологія та синтаксис. Певного місця для словотвору в цій схемі не передбачено.

Але мову та її структуру можна уявити й інакше. Мова як засіб спілкування людей (функціональний аспект мови) в матеріальному (субстанційному) аспекті може бути визначена як сукупність і система слів (і фразеологізмів, в цілому – номінативних засобів, але далі, для простоти викладу, говоритимемо тільки про слова) у різних їх властивостях і характеристиках, включаючи правила їх вживання у мові. Мову саме так нерідко й визначають: людська мова є мовою слів. Але й за будь-якого іншого визначення мови (мова – засіб спілкування через обмін думками, людська мова – система звукових засобів спілкування і т. п.) слово справедливо визнається основною її одиницею, все інше в мові є або частинами слова (звуки мови, склади, морфеми) або поєднаннями слів, словесними утвореннями: словосполучення, речення, тексти. Дуже виразно місце слова у системі мови визначив Ф. де Сосюр: «Слово, попри всі труднощі, пов'язані з визначенням цього поняття, є одиницею, яка невідступно представляється нашому розуму як щось центральне в механізмі мови» [48, с. 123].

Показово в цьому зв'язку, що в проєктах створення «машинного фонду мови» пропонується як основа гіпотеза положення, що «будь-які дані про устрій мови можуть бути представлені в лексикографічній формі», а «основною одиницею доцільно визнати слово, при якому має бути поміщена вся інформація про нього» [48, с. 67].

Якщо так, то частини, сторони або аспекти мови (і відповідно частини науки про мову, лінгвістичні дисципліни) можна зрозуміти і подати як різні сторони або аспекти прояву слів і як характеристики слів з різних сторін, з різних точок зору: слова мають (характеризуються) звучанням, включаючи наголос, значенням, правилами входження в мову – сполучуваність (синтагматика), змінюваність (парадигматика) і т. п. Слова характеризуються також розвитком, безперервним оновленням і поповненням.

Зазначені сторони та характеристики слів становлять фонетику, включаючи акцентуацію, семантику (точніше – лексичну семантику) та граматику мови.

На цій же основі формуються лінгвістичні дисципліни: фонетика, фонологія, акцентологія, семасіологія, граматики (можна сказати, граматикиологія). Остання з наведених раніше характеристик слів (їх розвиток, оновлення словникового складу мови) передбачає, або вводить, зокрема, і словотворення: розвиток і оновлення словникового складу мови реалізується головним чином через словотворення. Іншими шляхами та способами оновлення та розвитку лексики мови є запозичення слів з інших мов та семантичні зміни вже наявних у мові слів. Інтенсивність та масштаби запозичення слів з інших мов історично змінюються, але воно, мабуть, ніколи не буває основним фактором розвитку словникового складу мови, а семантичний розвиток слів на певній стадії може перейти в словотворення (так званий семантичний спосіб словотворення). Деякі дослідники мови навіть вважали, що всяке більш-менш визначена зміна значення слова дає вже інше, нове слово і тим самим є фактом словотворення (так представляли це явище О. О. Потебня, частково Л. В. Щерба). Є ще так зване калькування слів (інакше – буквальный переклад), створення слів за зразком слів іншої

мови або за зразком запозичених слів, наприклад, правопис – за зразком (калька) слова орфографія (грец. orthos правильний) і grapho пишу), словник – лексикон тощо.

Таким чином, словотворення – окремий, самостійний прояв мовної системи.

1.2. Відокремлення словотвору як самостійної галузі мовознавства

Виділившись в 60-тих роках ХХ століття як наука про морфеміку та деривацію лексичних одиниць, словотвір згодом трансформувався у таку науку, яка відокремилася від морфеміки, тобто словотвір (чи дериватологія) став наукою лише про деривацію лексичних одиниць, а морфеміку стала вивчати новосформована наука, яка відділилася від словотвору, – морфемологія [20; 69]. Морфемологія поставила завдання визначити і схарактеризувати інвентар морфем української мови, описати їх як знакові / напівзнакові (щодо формального вияву через недостатню автономність, окремішню упізнаваність їхньої форми, а лише у складі слова, словоформи) одиниці, описати варіювання їхніх форм і значень в усній та писемній формах української мови, семантичне наповнення морфем і взаємодію значень в морфемах, закономірності ідентифікації носіями мови мовленнєвих варіантів (морфів) як мовних одиниць (морфем). Словотвір натомість сфокусувався на такому об'єкті, як похідне слово (а також словоформа) як знакова одиниця, на тому, як воно твориться, яку має твірну базу, вихідну структуру, які формальні та семантичні зміни відбуваються в процесі перетворення цієї вихідної структури у похідне слово. Словотвір визначив такі основні одиниці, як похідне слово, твірна база (те, від чого твориться похідне), словотвірний формант (переважно те, що відрізняє похідне від твірного у формі, рідше, за неморффоргічних = неморфемних способах словотворення, функційно), словотвірне значення (те, що відрізняє похідне слово від твірної бази за семантикою). На вищому рівні абстрагування знаходить опис словотвірна система української мови. Це реалізується у

таких поняттях, як словотвірна пара, словотвірна парадигма, словотвірна модель, словотвірний ланцюжок, словотвірне гніздо тощо [19; 20; 23]. В аспекті системи мови знаходять дещо інше відбиття й поняття похідного, твірного, словотвірного форманта і словотвірного значення як фактів не мовлення, а мови, тобто осмислення одиниць не як словоформ, а як слів, членів морфологічної парадигми, не морфів, а морфем тощо. Основними поняттями на високому рівні абстрагування цієї науки є поняття способу словотворення і словотвірного типу, пор. [19; 20; 23].

Перелічене, безперечно, є позитивними досягненнями в розвитку мовознавства. Але є й негативні результати цього процесу. Які вони, і які їхні причини? По-перше, виділення окремих наук (словотвору і морфеміки) спричинило думку про їхню окремішність як своєрідних ніш де, грубо кажучи, «фахівці із словотвору не тямлять у морфеміці» і навпаки, асоціацію про відрив їхніх об'єктів, розрив взаємозв'язків з лексикологією, морфологією тощо. По-друге, як це часто трапляється у науці (нерідко під впливом думок авторитетних вчених), в межах цих часткових наук закріпилися і отримали подальший розвиток деякі хибні та сумнівні ідеї, наукові концепції, проникнувши й у лінгводидактичну практику. Такою сумнівною ідеєю є поняття «нульової морфемі». В чому її сумнівність? Справа в тому, що визначення нульової морфемі суперечить визначенню мовного знака як одиниці, яка має план значення і план вираження, і якщо якогось плану немає, то відсутня й одиниця. З іншого боку, зіставлення і абстрагування дозволяє мовознавцям виділяти нульове. Воно дозволяє, наприклад, говорити про достовірність чергування з нулем звука (*вогонь – вогню, садок – садка*), виділення нульової діалектної риси (скажімо, бойків і лемків назвали так через нульовий прояв у контактних ідіомах діалектних рис *боє – так, насправді, тільки і лем – тільки, лише*), але, коли йдеться про одиниці мови знакового, чи навіть напівзнакового, рівня, на нашу думку з терміном «нульовий» слід бути дуже обережним. Об'єктивним є те, що морфи, які є важливими одиницями мовлення для морфології, морфеміки та

словотвору, можуть формально варіюватися у межах морфеми, якщо їхнє значення залишається ідентичним (*ходити, ходжу, ходять, хід*), об'єктивним є те, що таке варіювання може бути дуже широким і в ньому головним для ідентифікації мовної одиниці є саме ідентичність значення, а не форми, логічно також припустити, що наслідком такого варіювання може стати зникнення звукової форми, але тоді можна говорити про нульовий характер морфа, але не морфеми. Ніхто ж не стверджує, що у словоформах *стіл, стола, столом, у столі* тощо одне закінчення як морфема – це різні флексії, але в одній з цих словоформ, згідно з традицією, ми мусимо виділяти нульове закінчення (*стіл-0*). Зрозуміло, що такий висновок є результатом абстрагування і зіставлення морфемного складу словоформ у межах словозмінної чи формотвірної парадигми (*стіл-0, сестер-0, вона біг-л-а – він біг-0-0*), морфемних структур складників словотвірної парадигми, різних похідних лексичних одиниць, утворених від однієї твірної бази (*ходити – ходіння і хід-0-0, бігати – бігання і біг-0-0*), але таке розуміння не може пересилити тієї істини, що мовний знак повинен мати дві сторони. Якщо в нього не має значення – це не знак, не морфема. Якщо немає форми – теж не можна говорити про морфему, натомість, коли мовці розуміють, що відсутність морфеми в певній позиції передає певне мовне значення, можна говорити про нульовий вияв морфеми. Саме таке формулювання знімає когнітивний дисонанс і науковців, і учнів на уроках української мови, коли вони чують про нульову морфему. Термінологічне закріплення назви подібних явищ як «нульових виявів», «нульових реалізацій» знаків відкріє нам хибність деяких інших концепцій, в яких помилкова думка доведена до абсурду. Так, коли ми назвемо нульову морфологічну парадигму, нульовим виявом парадигми, ми зрозуміємо істину, що цієї парадигми немає, нульової відміни немає і нічого там далі класифікувати. Коли лінгвістика позбавиться від терміна нульова морфема, вона позбавиться й від різних «нульових» префіксів, постфіксів тощо як фактів відсутності не лише плану форм, і й плану значень одиниць знакового рівня.

1.3. Словотвір у складі морфології

Словотворення визначає багато аспектів утворюваних слів: їх звучання, включаючи наголос, значення, граматичні властивості – і в цілому впливає на розвиток і функціонування мови. Це активний прояв взаємодії словотворення з іншими сторонами мови. Але є й пасивна взаємодія: словотворення як певною мірою визначає інші сторони мови, так і саме визначається ними, залежить від них. Можна сказати, що словотворення повністю і безпосередньо залежить від існуючої системи мови і зумовлено нею. Саме це проявляється щонайменше подвійно: нові слова утворюються на основі вже наявних у мові і за допомогою вже наявних у мові словотворчих засобів. А це означає, що словотворення пов'язане з лексикою та словозміною (морфологією). Слова проявляють себе в словотворенні і значенням, і граматичними властивостями, наприклад, як слова певної частини мови, тобто словотворчий потенціал слів залежить від їхнього семантичного статусу (багатозначні слова, наприклад, дериваційно більш активні) і від їх приналежності до певної частини мови (дієслова і прикметники, наприклад, словотвірно більш активні, ніж прислівники й іменники, а службові частини мови і вигуки характеризуються взагалі дуже слабкою словотворчою продуктивністю) [28, с. 22].

Словотворення залежить також від семантико-синтаксичної валентності слів: помічено, що твірні слова, через словотворення самовиражаються, лексикалізують свої валентності і актанти. Так, дієслово писати має суб'єктну, об'єктну та інструментальну валентність (хто пише, що і чим пише), і похідні від нього іменники лексикалізують відповідні актанти: писар (*писака, письменник* і т. п.) – суб'єкт дії; письмо (писанина та ін.) – об'єкт (результат) дії; писало – інструмент дії, і т. п. і словотворення не зводиться до лексикалізації актантів валентних слів. Це видно і за наведеним прикладом: суб'єкт дії писати отримує кілька різних виразів (писар, писака, письменник), а адресат цієї дії – жодного (пор. запозичене слово адресат), і

від дієслова світити також утворюється кілька іменників з різним значенням суб'єкта дії: *світильник, світило, світоч, свічка, світець*.

Зі словозміною (формотворенням) словотворення пов'язано, як було сказано, формальними засобами. Засобами словотворення служать значущі частини слова – морфеми, але морфеми, кажучи в загальному плані, служать і засобами словозміни (формотворення). Словотворення та словозміна зближуються і деякими іншими своїми сторонами. Крім того, словотворчі процеси і словозмінне варіювання слів через морфеми відбиваються у структурі, морфологічному (морфемному) складі слів і далі прямо чи опосередковано відбиваються в членованості слів на значущі, морфологічні частини. А в морфологічній членованості проявляється членованість семантична [48].

Таким чином, за засобами словотворення зближується зі словозміною, отже, з морфологією загалом; з морфологією ж словотворення зближується частково і за його результатом – «розподіл утворюваних слів за частинами мови і словотвірна зумовленість граматичних властивостей слів. Інша сторона результатів словотворення – і похідні (нові слова як лексеми) і база словотворення (існують твірні слова) вказують на зв'язок словотворення із лексикою, словниковим складом мови: словотворення – еволюційний аспект словникового складу.

Словотворення, таким чином, займає проміжне положення між морфологією та лексикою (лексикологією) і І. І. Ковалик висловив це у наступному формулюванні: «Словотворення стягує в один структурний вузол багато елементів морфології та лексики» [44]. Але це проміжне положення забезпечує словотворенню і певну самостійність. Словотворення тому визнається окремим, самостійним розділом граматики або поряд з граматиною, лексикологією, фонетикою – окремим, самостійним розділом мови та мовознавства в цілому. Наука про словотворення, виділившись з морфології та лексики, стала самостійною лінгвістичною дисципліною. Окремі дослідники, однак, відносять словотворення тільки до лексикології.

1.4. Проблема визначення основних понять словотвору

1.4.1. Структура форманта

Як йшлося вище, спосіб словотворення визначається через формант, а формант – через словотворчий засіб. Тим часом, термін словотвірний засіб в роботах зі словотвору використовується без визначення, тому потрібно дати це визначення.

Словотворчими засобами називають: 1) усі матеріально (фонематично) виражені і нульові словотвірні морфеми, якими мотивоване слово відрізняється від мотивуючого (або мотивуючих); 2) відмінності у фонемному складі основ та в синтаксичній позиції мотивуючих і мотивованих слів – у тому випадку, якщо кожна із цих відмінностей є єдиною різницею між мотивуючим і мотивованим: *спеціаліст – спец; хворий (пр.) – хворий (ім.);* 3) єдиний головний наголос і закріплений порядок компонентів складань та зрощень, що відрізняють їх від поєднань мотивуючих слів.

Усі види словотвірних засобів, що входять до групи 1 (крім інтерфіксів) і 2, здатні функціонувати як самостійний формант. Наприклад, префікси та суфікси здатні становити єдину різницю між мотивуючим і мотивованим, хоча є префікси і суфікси, здатні виступати тільки як частина форманта – у поєднанні з іншими словотворчими засобами [38; 40].

Інтерфікси та засоби, що входять до групи 3, завжди виступають тільки як частина форманта (утворюючи в сукупності форманти складань і зрощень).

Словотворчі форманти можуть включати в себе один словотвірний засіб, наприклад, суфікс при суфіксації, префікс при префіксації, відсутність ряду фонем при усіченні тощо або кілька словотвірних засобів; префікс + суфікс у префіксально-суфіксальних формантах; інтерфікс, закріплений порядок компонентів та єдиний головний наголос при складанні та ін.

Загальноприйнятий поділ способів словотворення на чисті і змішані не цілком відповідає розподілу формантів на форманти, що складаються з одного словотвірного засобу, і форманти, що складаються з кількох словотворчих засобів. Якщо формант змішаних способів завжди складається з кількох словотвірних засобів, то формант чистих способів може складатися як з одного, так і з кількох словотворчих засобів, причому набір словотворчих засобів, властивих форманту чистих способів словотворення, не є сумою словотвірних засобів, властивих окремо будь-яким іншим способам словотворення. Сукупність словотвірних засобів чистого способу словотвору не поділяється на такі частини, кожна з яких виступає як формант у якомусь із способів словотворення. Так, частина засобів, що входять у формант складання (закріплений порядок компонентів, єдиний головний наголос), представлена в іншого способу словотворення – зрощенні. Поруч із ними є словотворчий засіб, що розрізняє складання і зрощення і не виступає в інших чистих способах словотворення – інтерфікс, наявний лише у складання. Це характеризує дані методи (складання, зрощення) як чисті способи словотворення.

Як мовилося раніше, словотворчий формант змішаних способів словотворення, на відміну форманта чистих способів, є сумою формантів, що виступають у інших способах словотворення: префіксально-суфіксальний формант є сумою формантів, що характеризують префіксацію та суфіксацію; суфіксально-складний – сумою формантів, що характеризують суфіксацію і складання тощо.

Формант, що виступає у змішаних способах словотворення, завжди є сумою видів формантів, властивих іншим способам, але не завжди – сумою цих конкретних формантів, оскільки, як зазначали вище, серед префіксів і суфіксів, що входять до складу префіксально-суфіксальних формантів, є такі, які не виступають у чистих способах. У той же час є префікси та суфікси, що не виступають у змішаних способах [38; 40].

1.4.2. Структура словотвірного значення

Похідне слово відрізняється від слова непохідного наявністю у нього особливого виду значення – словотвірного значення (СЗ). Ця позиція є загально визнаною в дериватології. Проте саме поняття СЗ не знайшло ще у науці чіткого визначення.

Яка процедура виділення СЗ? Скільки СЗ виділяється у мові? З яким ступенем абстрактності слід виділяти СЗ?

Ці та ціла низка інших питань ще не мають ясної однозначної відповіді, пор. [3; 38; 30; 40]. Тим часом від вирішення питання про те, що таке словотворче (дериваційне) значення, як його слід виділяти, який набір дериваційних значень значною мірою залежить результативність будь-якого словотворчого дослідження.

Можна визнати справедливими такі загальні положення (розглядаємо тільки СЗ простих, тобто нескладних, слів).

1. У семантиці слова для словотворення важлива не його лексична конкретність, а те загальне, що відображено у будові ряду слів, наділених семантичною спільністю та мають загальні формальні показники у структурі.
2. Словотвірне значення встановлюється виходячи з семантичного співвіднесення низки базових і похідних слів, характеризованих спільністю семантики і таких, які відокремлюють той же словотвірний формант.
3. Те загальне, що властиво значенню низки похідних слів і відбито у їх формальній будові, тобто пов'язане із семантикою форманта, є їх словотворчим значенням.
4. СЗ мають різний ступінь абстрактності. Серед них є досить конкретні (типу 'недорослість', 'маленький') і дуже абстрактні (типу 'що стосується того, що названо базовою основою' – таке значення відносних відсубстантивних прикметників, що формуються суфіксами *-н-, -ов-, -ськ-*: *книжний, газовий, інститутський*).

Ці загальні положення, як здається, вичерпують те безперечне, що можна сказати нині про СЗ. Далі починаються питання та розбіжності. Спробуємо зробити посильний внесок у вирішення цієї проблеми.

З-поміж функцій словотвору виділяють власне номінативну, конструктивну, компресивну, експресивну, стилістичну. Різні ділянки словотвірної системи, що реалізують різні функції словотвору, мають СЗ різного типу.

Почнемо зі сфери номінативного словотворення. У цій сфері словотворення поняття СЗ є найбільш складним і туманним. Розглянемо два описи українського словотвору, які мають різні підходи до вирішення проблеми СЗ.

Одне з можливих рішень пропонують Є. А. Карпіловська та Н. Ф. Клименко. У розділі «Суфіксальні іменники» виділяються такі значення: у іменників віддієслівних – два: носій процесуальної ознаки, абстрактна процесуальна ознака; у іменників відад'єктивних – два: носій ознаки, абстрактна ознака; у іменників відсубстантивних – одне: носій предметної ознаки. Разом – п'ять значень. Як модифікаційні виділяються такі значення: жіночість, недорослість, подібність, збірність, одиничність, суб'єктивно-оцінні. Разом – шість значень. Усього, таким чином, виділяються 11 значень (п'ять мутаційних та шість модифікаційних) [41].

Не торкатимемося тут розгляду модифікаційних типів. Їхня класифікація є найбільш очевидною. Що ж до мутаційних похідних, саме їх класифікація становить при описах найбільші труднощі. Виділення вищевказаних п'яти типів значень дає їх дуже загальну характеристику: залежно від співвідношення частини мови базової та похідної основ встановлюються два розряди абстрактних іменників і три конкретні розряди. Чи можна за цією класифікацією скласти уявлення про наповнення словотворчих типів? Як видається, ні. Для цього є семантичні підтипи, що виділяються всередині типів. Серед останніх є і похідні зі значенням 'місце', і похідні зі значенням 'м'ясо', та низка інших. Проте, поміщаючи подібні

значення в семантичні підтипи, автори цим зводять їх із рангу словотвору на нижчий (лексичний?) ранг. Цей спосіб характеристики та виділення СЗ, на наш погляд, вирізняється надмірною абстрактністю. Пор. думки, висловлені нещодавно дериватологами: «...під час опису семантики словотвірної моделі у надто загальних термінах (процес, що стосується субстанції) ми програємо у конкретності опису і позбавляємо його суто змістовних характеристик (адже зазвичай цікаво і важливо як те, що цей суфікс служить, наприклад, творенню дієслів від імен, так і те, які саме змістовні класи дієслів він формує). Навпаки, надмірно деталізуючи семантичні розбіжності і почавши описувати лексичні рубрики окремого словотвірного ряду (ми сказали б – типу), ми порушуємо строгість формального опису деривації і ризикуємо втратити те загальне, що властиво всім одиницям ряду» [41, с. 77]. «Характеристики типу „процес, що має відношення до субстанції“, „субстанція, що має відношення до ознаки“ та „ознака, що має відношення до процесу“... надто загальні і не можуть передати семантичну своєрідність багатьох розрядів та груп похідних» [41, с. 78].

Інший, можна сказати протилежний, спосіб опису прийнятий у роботі Х. Яхно та його співавторів. На основі аналізу іменників-неологізмів, зафіксованих у словнику НС-60, виділяються 104 дескриптори, за допомогою яких, на думку авторів, можна описати словотворення значної кількості стандартних літературних європейських мов 60-х років ХХ ст. (зокрема, української) [82].

Застосовуваний Х. Яхно та співавторами термін "дериватема" можна порівняти з українським терміном "словотворче значення". Яхно виходить із наступного розуміння дериватемами: "...значення дериватів (дериватем) може бути описане аналогічно до того, як описуються семантичні лексичних базисних морфем. Відмінність між значеннями обох типів знаків полягає, звісно, не в їх якості, але у дистрибуції й у частотності системного оточення" [82, с. 40].

Дескриптори, які подано в книзі, на думку авторів, поділяються на два види: 1. Дескриптори, що представляють сему (семантичні примітиви),

наприклад жіночість (FEM). 2. Дескриптори, що представляють пучок сем (більше ніж одну сему), наприклад, *біо-*, *кардіо-*. У цілому нині дескриптори розглядаються як семи, які розуміються як мовні конституенти дериваційних семем.

Список дескрипторів містить розташований в алфавітному порядку перелік одиниць такого типу (наведемо для прикладу опис кількох дескрипторів):

ACTIO – людська діяльність, вчинок, активність.

AERO – повітря, повітряний простір.

AQUA – вода, що відноситься до води.

BON – хороший, хорошої якості.

CARDIO – серце, що відноситься до серця.

HYPOKOR – меліоративна оцінка мовцем (дескриптор прагматичних ознак).

MUS – музика, що до музики відноситься.

NEG – заперечення, знищення, анулювання.

До числа дескрипторів, таким чином, включені дуже різноманітні елементи.

1. Реальні частини, що формують цілі серії складних слів у сучасних високорозвинених європейських мовах (типу *агро-*, *кардіо-*, *аеро-*, *біо-*, *хім-*, *гідро-*, *авто-*, *фото-* та ін.). Їх понад 50.
2. Дескриптори типу 'жіночість' (FEM), 'високий ступінь'(EXTRM), 'заперечення' (NEG). За ними закріплено певні словотвірні засоби. Саме їх можна вважати такими, що реалізують словотвірні значення.
3. Дескриптори – семантичні множники мови, які не мають словотвірних засобів висловлювання.

Різниця між цими трьома групами дуже суттєва. Третя група не працює на словотворення. Облишмо її осторонь. Перша та друга групи працюють на словотворення, але по-різному. Різниця між цими групами полягає не тільки в тому, на що вказують лінгвісти: одна сема/пучок сем. Між цими групами

існує глибша відмінність, що стосується і плану вираження, і плану змісту. Щоб говорити про це більш доказово, наведемо список дескрипторів, який ми зарахували до першої групи: *aero, agr, aqua, astr, auto, automov, benz, bio, cardio, chem, cinem, doc, domest, electr, escul, fibr, foto, gaz, hel, herm, hydro, lum, mat, medic, meteo, metr, mil, mint, mot, mov, mus, nerv, nov, pop, produc, psych, radio, rat, receptac, rot, scient, scrib, simul, spat, syst, telemech, televis, temper, ter, therm, traf, us, var, vestim, vet, vis*.

Висловлена думка про те, що різницю між лексичними (кореневими) і словотвірними морфемами полягає не в характері значення, що вони виражають, вважаємо правильною. Однак необхідно враховувати три моменти:

1. Відмінність між групами 1 і 2 полягає в першу чергу в тому, що друга має спеціалізовані засоби вираження – форманти. Саме тому вона може вважатися власне словотвірною. Так, дескриптор *екстрем* має як засіб вираження префікси *над-, супер-, гіпер-, ультра-*. Тому, погоджуючись з думкою про те, що різниця між лексичним значенням і СЗ полягає не в самому значенні, що виражається, але в способі вираження цього значення, ми підкреслюємо, що необхідною ознакою СЗ є наявність у нього словотвірних (у класичному випадку – афіксальних) засобів вираження. Пор.: *У нас директор – строга жінка і Наша директорка строга; Дитинчата вовка нагадували щенят і Вовченята нагадували щенят; Він дуже модний і супермодний*.

2. Перша група містить дескриптори зовсім іншого типу. Це лексичні морфеми, які беруть активну участь у творенні складноскорочених слів, але не мають закріплених за ними афіксальних засобів вираження. Вважати морфеми типу *біо-, агро-, хім-, муз-* і під. афіксами, на наш погляд, немає підстав.

Наведемо низку слів: *біоблок, біотоксин, агромісто, агрозахист, агрокарта, музшкола, музгодина, хімкімната, хімпрополка*. У цих та інших, настільки характерних для сучасних мов, словах відбувається лише

компресія поєднання з прикметниками *біологічний, музичний, хімічний*. Таким чином, у принципі такі складноскорочені слова подібні до складних слів. Вони, як і складні слова, мають особливий тип СЗ – єднальний [2, с. 54–55]. Цей тип СЗ характерний для компресивного словотвору. Однак засобом вираження цього значення аж ніяк не є такі компоненти, як *біо-, агро-* і під. Такі одиниці, як компоненти *англо-, франко-, скло-, паро-* та інші частини складних слів, які, однак, Яхно до списку дескрипторів не включає.

3. Визнаючи принципову можливість спільності окремих лексичних та СЗ, необхідно провести їх розумне розмежування. Наведемо думку Є. А. Карпіловської, з якою ми повністю солідарні, висловлену нею під час аналізу багатозначного суфікса *-ник-*. "...де провести межу між словотворчим і лексичним значенням. Природно вважати словотворчими (не лексичними!) як мінімум такі значення, які виражаються у мові іншими граматичними засобами – словозмінними чи синтаксичними" [30, с. 35].

Таким чином, принципово існує різниця між СЗ та ЛЗ. Для перших характерні узагальнені, категоріальні значення, для других і ті, й інші. Так, якщо серед ЛЗ є і конкретні значення, що реалізуються словами типу *цукорниця, оселедниця, сухарниця, салатниця; чайник, кавник*, і узагальнюючі значення 'місце', 'вмістилище', то серед СЗ є значення 'місце', 'вмістище', але немає конкретних значень типу 'цукорниця', 'сарай', 'чайник', 'кавник'. Серед ЛЗ є значення 'маленький', 'малюсінський' та ін., але є одне узагальнююче СЗ – 'маленький' (або 'невеликого розміру').

Якщо СЗ окремих слів може мати такий самий характер, як і лексичні значення (ЛЗ), це можливо лише за наявності відповідного спеціалізованого засобу вираження ('маленький' – суф. *-ик* та ін., 'великий' – суф. *-ище* та ін.). Саме тому виділяти в розряд дескрипторів одиниці типу *біо-, агро-, хім-, муз-* та ін., що не мають ні афіксальних засобів вираження, ні узагальнюючого категоріального значення, немає підстав. Їх переходу в розряд афіксів (або афіксоїдів) могла б сприяти така обставина: якби значення, яке вони виражають, отримало в мові позначення за допомогою безперечних афіксів.

Адже саме цими ознаками одиниці типу *-дром*, *-тека* та під. різко відрізняються від одиниць типу *біо-*, *агро-*. Тому перші можна визнати афіксами: 1) їх значення – категоріальне ('місце' для *-дром*, 'сукупність' для *-тека*); 2) ці значення виражають у мові безперечні афікси *-ниця*, *-лка* ('місце'), *-ство*, *-ія* ('сукупність').

Насправді розглядати ці елементи як дескриптори, що відбивають деривативи (хоча й неодносемні!), на наш погляд, неправомірно. Це усічені лексичні морфеми, що спеціалізуються на творенні складноскорочених слів.

Ми розглянули два описи українського словотвору. Перший спрямований в граматику, другий спрямований в лексику та недостатньо відображає абстрактний, моделюючий характер словотвору.

Отже, питання, як саме слід виділяти СЗ, який ступінь абстрактності застосовувати при цьому, становить великі труднощі. Усередині цього загального питання найбільшу кількість різноманітних рішень та розбіжностей має питання про те, як слід виділяти СЗ у іменників предметної семантики. Наведемо ще один цікавий для наших міркувань приклад запропонованого нещодавно аналізу СЗ. В. О. Горпинич пропонує свій аналіз різних типів похідних: *футболіст* – той, хто грає у футбол, *читач* – той, хто читає щось, *зеленіти* – ставати зеленим, *зупинка* – місце, де зупиняються тролейбуси, трамваї та інші транспортні засоби для перевезення людей (яке? – де зупиняються), *оголошення* – письмовий документ, у якому оголошується, повідомляється (який? – у якому оголошується); *начіс* – волокно, отримане шляхом начісування (яке? – яке начесали) та ін. [20, с. 143].

Показово, що тлумачення за допомогою перифраз назв осіб і відіменних дієслів є загальноприйнятим і не викликає заперечень, то тлумачення предметних слів не видається переконливим. Залишається незрозумілим, звідки дістаються початкові члени перифразу ("місце", "документ", "волокно"). Очевидно, що вони мають різний ступінь узагальненості (пор. "місце" і "документ", "волокно") і що вважати

словотворчими значення типу "волокно", "документ" немає підстав. Вони ніяк не виражені в складі слова, вони не представлені в рядах однаковим чином сконструйованих слів. Включати їх у перифрази-тлумачення як початкові члени (подібно до таких, як «той, хто...») неправомірно.

На наш погляд, одна з основних складностей опису системи словотворення та виділення СЗ пояснюється тим, що сама система словотворення влаштована по-різному на різних ділянках. Навіть у межах номінативного словотворення ця відмінність дуже велика. На одних ділянках системи є значення, що чітко виділяються, настільки ж чітко співвідносні із засобами їх вираження (це відноситься, наприклад, до іменної префіксації, до модифікаційного суфіксального словотвору іменників). На інших ділянках системи той самий (або, на іншу думку, омонімічні) афікс, наприклад *-ник*, формує похідні з найрізноманітнішими значеннями.

Як знайти рішення, яке й відбило б «лексичність» словотворення, його призначеність для породження нових слів, тобто одиниць досить атомарних та конкретних, і водночас виявило б узагальнюючий характер словотворення?

Аналіз словотворчої системи показує, що відмінність її устрою пов'язана насамперед із тими відмінностями, які притаманні різним класам похідних слів. Розглянемо будову словотворчо найбагатшої частини мови української мови – іменника. У ній виділяються три класи похідних: імена абстрактних ознак (процесуальних та непроцесуальних), імена осіб та імена предметів. Це членування відповідає комунікативно-логічному членуванню лексики на пропозиційну і конкретно-ідентифікуючу [1], у якому імена осіб виділяються як клас слів, що має специфічний статус. Імена абстрактних ознак (процесуальних та непроцесуальних) – це синтаксичні деривати (за Є. Куриловичем), що реалізують конструктивну функцію словотворення. Вони призначені для згортання речення. Саме на цій ділянці системи спостерігаються найбільша впорядкованість та структурованість: є спеціалізовані засоби вираження відповідних значень зі своїми лідерами (-

ність та -ння) у кожній групі похідних. Таким чином, "найменш лексичні" слова мають найбільш впорядковане, найбільш граматичне словотворення, що цілком природно.

Найбільш різкий контраст із цією ділянкою системи становлять імена предметів. Вони (крім деяких нових запозичених афіксів) майже не мають специфічних засобів словотворення, тобто використовують ті ж засоби, що й імена осіб та абстрактних ознак [21]. На цій ділянці системи у сфері мутаційного словотвору представлена найбільша фразеологічність семантики похідного слова [48]. Словотворення цього класу слів найбільш лексичне.

Звернемося до словотворення назв осіб. За ступенем упорядкованості, граматичності воно займає проміжне положення між сферою конструктивного словотвору (синтаксичні деривати) та словотворенням предметної лексики. Імена осіб розпадаються на кілька словотвірних категорій, залежно від ономасіологічної структури похідного.

Модифікаційне словотворення протиставлене мутаційному. Воно ґрунтується на універсальних позанаціональних категоріях (типу 'жіночість', 'недорослість', 'одиночність', 'збірність' тощо), які притаманні багатьом народам та мовам і вільні від алогічності наївної картини світу, що відображається у словотворенні назв предметів.

Зі сфери мутаційного словотвору, як уже говорилося вище, найбільш універсальне творення синтаксичних дериватів. Відповідні СЗ (не конкретні засоби вираження!) представлені у багатьох мовах, вони є анаціональними. Найбільш специфічно, найяскравіше відбиває національну своєрідність окремих мов – словотворення назв предметів.

Відповідно до сказаного ми й по-різному описуватимемо словотворення назв осіб, абстрактних ознак і предметів. Ми вважаємо, що, виходячи зі сказаного вище, можна зробити висновок, що є підстава для виділення конкретних значень (не аналогічних граматичним значенням!) у тих випадках, коли для них є спеціалізовані засоби вираження. Існує таке одвічне питання: чи слід у словах типу *конина*, *баранина*, *свинина*,

ведмежатина виділяти значення 'м'ясо тварини', названої базовою основою, пов'язуючи його з формантами *-ин-(а)*, *-атин(а)*, або ж у таких словах виділяти лише загальне значення предметності, вважаючи, що значення 'м'ясо' надто конкретне для того, щоб бути СЗ? І та, й інша думка має своїх прихильників.

Уважаємо, що для виділення конкретного значення 'м'ясо' є підстави, тому що в українській мові є спеціалізований засіб вираження цього значення – активний формант. Будь-яка назва тварини у поєднанні з цим формантом породжує слово, яке осмислюється як найменування виду м'яса: *китятина*, *моржатина*, *кенгурятина*, *гнучатина* і т.п..

Інший приклад. У класі предметної лексики отримують у наші дні особливу активність так звані афіксоїди – типізовані компоненти, що виражають вузькоспеціалізовані, конкретні СЗ, що реалізуються в порівняно невеликих групах слів (*-хід*, *-воз*, *-логія* та ін.). Враховуючи наявність таких спеціалізованих засобів вираження, вважаємо за можливе виділяти значення типу 'засоби пересування', 'наука' та ін. У сучасних європейських мовах афіксоїди формують, як правило, саме конкретну предметну лексику (і частково імена осіб).

Таким чином, навколишній речовий світ, який має бути представлений у мові, диктує свої закони словотворення, породжуючи безліч тематичних груп усередині цього класу слів і – більше того – сприяючи створенню специфічних предметних формантів.

Серед нових формантів, що утворюють предметну лексику, є два розряди: афіксоїди (*-ход*, *-воз* і *під.*) і афікси (пор. "молоді" суфікси типу *-дром*, *-тека*). Основна відмінність між ними полягає в наступному: 1) перші зберігають зв'язки з кореневими морфемами (пор. *хід*, *ход* – *ходити*, *віз*, *воз* – *возити*), тоді як другі таких зв'язків не мають, бо в мові (в даному випадку – українській) немає слів з коренями *-дром*, *-тека* та под.; 2) другі мають особливий – афіксоподібний – характер значення.

Розглядаючи вище словотворчі значення, ми говорили переважно про СЗ, властиві номінативному словотворенню, лише частково торкаючись конструктивної та компресивної функції словотворення.

Повторимо: конструктивне словотворення має абстрактне СЗ, суть якого – категоріальна транспозиція (процесу або ознаки в субстанцію, предмета в процес або ознаку).

Компресивне словотворення має інші види СЗ. При словоскладання та аббревіації – це значення з'єднання, єднальне. Його запропоновано ще називати синтагматичним [41, с. 54–55]. При афіксальній універбації це значення іншої природи. У цьому випадку суть акта деривації у переведенні словосполучення у слово (типу п'ятиповерховий будинок – *п'ятиповерхівка*). Яке ж СЗ є у цих випадках? Думаємо, що роль суфікса тут – оформити слово (перевести основу прикметника у субстантив) та маркувати основу як похідну. СЗ можна формулювати як значення предметності.

Компресивне словотворення, представлене способом усічення (типу *маг, баскет, бутер, дисер*), характеризується відсутністю СЗ. Показник похідності – інше стилістичне забарвлення та сфера вживання слова. Явища цього роду зближуються зі стилістичною сферою словотворення.

У похідних, що належать до сфери стилістичного словотворення, є "нормальні" показники похідності – афікси. Що вони виражають? Маркують особливу стилістичну належність слова. Загальне СЗ в таких випадках може бути названо стилістичним, його конкретні різновиди: *зниж.*, *офіц.* та ін.

Експресивне словотворення представлене похідними суфіксами типу *-чин(а)*, *-ус'(а)* і під. Яке воно? На наш погляд, воно має зазначатись вказівками типу тих, які дають словники як експресивні позначки, наприклад: *папірчина* – жарт., *зневажл.*; *мамуся* – *пестл.*, *бабуся* – *пестл.* Деякі афікси поєднують номінативне та експресивне значення, тобто мають синкретичний характер. У таких випадках і СЗ відповідних похідних має містити обидва компоненти.

Провести межу між експресивними похідними та стилістичними модифікаціями не завжди легко. Ми вважаємо, що до розряду стилістичних модифікацій слід включати лише похідні, позбавлені яскравої експресії та пов'язаних з нею конотацій та прагматичних оцінок. Пор. чисті стилістичні модифікації *стінка, грубка, каструлька, свічка* та експресиви *собачище, шторм'яга, жарюга* і под.

1.4.3. Визначення способу словотворення і словотвірного типу

Способи словотворення сучасного української літературної мови активно вивчалися останні пів століття. Першу класифікацію способів словотворення в україністиці дав І. І. Ковалик. Як відомо, у роботах початку 50-х років він виділив такі способи («види» або «типи» в його термінології) морфологічного (тобто афіксального) словотворення: 1) фонетико-морфологічний, безсуфіксний спосіб; 2) суфіксальний; 3) префіксальний; 4) змішаний, суфіксально-префіксальний, а також інші способи – синтаксичні: «морфолого-синтаксичний» (словоскладання, переходи слів з однієї частини мови в іншу), «лексико-синтаксичний» («лексикалізація словосполучень», тобто зрощення словосполучень в одне слово) та «лексико-семантичний» (розвиток омонімів на основі полісемії слова) [44].

У цій класифікації вперше у систематизованому вигляді відображено різноманіття різних способів словотворення. Попередні граматики обмежувалися описом лише морфологічних способів. Отримавши відбиття і в навчальній літературі, ця класифікація довгі роки широко використовувалася й у вузівській практиці і в спеціальних дослідженнях. Класифікація способів словотворення, запропонована В.В. Виноградовим, зберігає своє значення і в даний час, хоча можливі, природно, й інші класифікації, в яких використовується інша термінологія і представлений дещо інший склад способів; вказано ряд не зазначених В.В. Виноградовим способів словотворення, а в якості способу словотворення, властивого сучасній українській мові, не виділяється «лексико-семантичний» спосіб.

Останнє пояснюється тим, що способи словотворення сучасної мови виділяються на основі синхронних мотиваційних відношень між словами, а омоніми такими відношеннями не пов'язані. Творення омонімів – це один з історичних процесів поповнення лексики, що належить до сфер історичної семасіології та історичної лексикології.

У граматичних курсах та підручниках зі словотвору зазвичай вивчаються способи словотворення, властиві узуальній лексиці. Лише спорадично можна зустріти вказівку на способи, реалізовані лише okazіоналізмами [47]. Більшою мірою okazіональні способи (але тільки чисті) враховані в ряді спеціальних досліджень.

В описах словотвірної системи української мови у роздробленому, неузагальненому вигляді вказуються багато властивостей способів словотворення. Однак далі цих указівок (не повних, оскільки вказані не всі наявні способи і не вказані потенційно можливі способи) дослідження не просувалося: узагальнення, систематизації і теоретичній інтерпретації даний матеріал не піддавався, не ставилося і питання про співвідношення узуальних і потенційних одиниць у цій сфері словотворення.

Повним описом системи способів словотворення слід вважати опис не тільки існуючих в узуальній лексиці видів словотвірних структур слів, а й виявлення всіх словотвірних можливостей української мови, які теоретично передбачувані, але не реалізовані в узуальній лексиці, однак можуть бути або вже реалізовані okazіонально і є потенційним джерелом поповнення узуального словникового складу.

У дериватології прийнято визначення словотвірного типу (СТ), яке як обов'язковий компонент включає спільність частини мови базових основ. Пор. – «схема побудови слів певної частини мови, абстрагована від конкретних лексичних одиниць, що характеризуються а) спільністю частини мови безпосередньо мотивуючих слів і б) формантом, тотожним у матеріальному та семантичному відношенні (морфема або інші словотворчі засоби)» [41, с. 76].

Конструюючи те чи інше поняття лінгвістичної теорії, слід виходити із завдання найбільш раціонального пояснення та адекватного опису фактів мови. З цієї точки зору доводиться визнати, що прийняте зараз розуміння СТ не відповідає цим вимогам. Багато похідних слів, що характеризуються внутрішньою єдністю семантичної будови, спільністю способу словотворення і єдиним формантом, потрапляють у різні СТ, тоді як в один СТ включаються похідні, що мають як базову основу слова однієї і тієї ж частини мови, але виявляють відмінність словотвірного значення і ономасіологічної структури.

Розглянемо для прикладу характеристику одного з СТ, подану в навчальних джерелах: іменники з суф. *-ець*, що мають загальне значення "предмет (живий чи неживий), явище, що характеризується ознакою, названу мотивуючим словом". Цей СТ поєднує: 1) іменники, утворені від якісних прикметників (*смільвець* і под.); 2) іменники, мотивовані пасивними дієприкметниками та віддієслівними прикметниками і тому опосередковано мотивовані дієсловами (*посланець*); 3) іменниками, які безпосередньо мотивуються відносними прикметниками (*вузівець, деповець, американець*), пор. [20].

Різномірність цього СТ очевидна. Автори самі усвідомлюють це, поділяючи цей СТ на три підтипи. Це рішення, однак, не рятує становища. Співвідносні з якісними прикметниками слова типу *смільвець, мрець*, як якісні характеристики, різко протистоять найменуванням стосовно чогось (предмета, особи, установи) типу *вузівець, деповець*. Неоднорідність і протиставленість цих трьох похідних класів настільки очевидна, що включення їх в єдиний СТ, на наш погляд, неправомірно.

Об'єднання в один словотвірний тип слів за ознакою приналежності базової основи до певної частини мови, без урахування таких протиставлень, як прикметники якісні/відносні, відіменні/віддієслівні, призводить до того, що поняття СТ втрачає свою внутрішню єдність.

Враховуючи новітні досягнення в дериватології, що показують особливу роль у словотворенні синтаксичних дериватів, необхідно змінити визначення СТ, цієї основної одиниці словотвору. В один СТ слід поєднувати похідні від базових основ слів певної частини мови та їх синтаксичних дериватів (див.: [6; 7; 8]). Таким чином, один і той же тип формують похідні від основ іменників і відносних відсубстантивних прикметників, від основ дієслів та віддієслівних іменників – імен дії.

Як показують спостереження над живими процесами словотворення, похідні від основ субстантивів та відносних прикметників, що містять базову основу іменника, з одного боку, і від основ дієслів та віддієслівних іменників – з іншого, мають аналогічну семантичну структуру та протистоять похідним від основ якісних прикметників, які мають семантику зовсім іншого роду. Останнім властиво характеристичне, оцінне значення, тоді як похідні від основ іменника та відносного відсубстантивного прикметника містять не виражений явно предикат і вказівку на об'єкт, інструмент, місце, час або інші обставини дії (*газетник, стадіонник, імовірник, плановик*).

Похідні від основ дієслів та віддієслівних іменників містять позначення предиката і не виражають явно його іменних поширювачів (*водій, регулювальник, просвітник*).

Виникає питання, чи раціонально як основну одиницю класифікації використовувати те поняття СТ, що було наведено вище, тобто роз'єднує похідні, що базуються на основах різних частин мови, але мають один і той же формант і єдину семантичну будову, і, з іншого боку, що поєднує в одні СТ похідні, що мають різну семантичну будову та різну ономасіологічну структуру. Наведемо ще один приклад, який яскраво ілюструє явище, що розглядається: похідні з суф. *-ість* зі значенням абстрактності. Висока активність цього та деяких інших формантів впливає на їх морфотактику. Можливості їхньої сполучуваності змінюються. Як пише Н. Ф. Клименко, «здається, слід визнати можливість творення у різних стилях... мови... іменників із суф. *-ість* в даному значенні (наявність того, що названо в

мотивуючій основі прикметника) від іменників же Пор. тісний смисловий зв'язок із іменниками таких утворень, як *етикетність*, *статуетність* та під.» [39, с. 17]. Підкреслимо, що похідні на *-ість* можуть не тільки семантично співвідноситися з основою іменника (*хмарність* – кількість хмар, *поверховість* – кількість поверхів), але і формально базуватися на основі субстантива. Таким чином, активні суфікси поширюють сферу свого впливу на основи «чужих» частин мови, минаючи формальну стадію перетворення «чужої» основи на свою. За спостереженням Е. І Роланова, суф. *-ість*, закріплений за основами прикметників, може поєднуватися безпосередньо з основами субстантива: *зубр* – *зубрість*. Це новоутворення безпосередньо зроблено від основи іменника *зубр*. Слово *зубрість* називає квінтесенцію ознак *зубра* і звучить не гірше подовженого *зубровість*, *слоновість* (від *зубровий*, *слоновий*) Думаю, що це спотворювало б реальну картину дії механізму словотворення. Слово *зубрість* і під. позначає ознаку у відволіканні від носія. Вона проєктується на ознаковий, якісний аспект семантики базового слова цікавий, важливий, але він не повинен призводити до виділення цього та подібних похідних в окремий СТ.

Прикладами СТ, що включають похідні від основ різних частин мови, можуть бути дієслова на *-іти* зі значенням 'ставати таким', 'ставати ким' (*сирота* – *сиротіти*, *дурний* – *дурніти*, *тупий* – *тупіти*), іменники на *-ізм* зі значенням абстрактної ознаки тощо.

Отже, основними ознаками похідних, що диктують їхнє об'єднання в СТ, на наш погляд, є єдність словотворчого значення та форманта. Кінцевий продукт словотворення (похідне слово) – у межах СТ – характеризується єдністю частини мови, тоді як вихідний продукт (базова основа) можна взяти із запасів різних частин промови. Отже, ми пропонуємо в один СТ об'єднувати похідні, що включають те саме СЗ, незалежно від того, чи співвідносяться вони з базовими основами однієї або різних частин мови.

Відзначимо, що негативним наслідком стало традиційне спокійне ставлення до багатьох визначень основних понять науки, які не

задовольняють критеріїв дефініції. А в дефініції мають бути наведені такі ознаки визначуваного об'єкта, поняття, які дозволяють відрізнити його від інших об'єктів, є достатніми для цього. Наприклад, в багатьох підручниках, і не лише шкільних, знайдемо визначення способу словотворення на зразок: «Спосіб словотворення визначає те, як творяться слова». Але ж і словотвірний тип (в основному, широкому значенні терміна) визначає те ж саме. Уважаємо, що слід переглянути такі поверхневі визначення. Тоді спосіб словотворення – це така його характеристика, яка визначає тип творення похідного від твірної бази за формальними відмінностями, а саме – за основним компонентом словотвірного форманта, а внутрішня подальша класифікація неморфемних способів словотворення відбувається за функційними ознаками. Тут важливо розуміти і методично навчати студентів того, що формант найчастіше – це складна, багатоконпонента структура, але в ній вичленовується основний компонент – той, що є носієм словотвірного значення, за ним і визначається спосіб словотворення, всі інші – супровідні. Тобто при творенні слова *різдв-ян-ий* (від *Різдв-о*) відбувається додавання до твірної бази суфікса і флексії, натомість спосіб словотворення визначається як чистий суфіксальний, оскільки саме суфікс є основним компонентом форманта. При творенні слова *підгір'я* (від *гор-а*) відбувається приєднання до твірної бази префікса *під-*, чергування в корені *о* з *і*, приєднання суфікса *-й-* та флексії *-а*, але лише префікс і суфікс є носіями словотвірного значення похідного, тому й спосіб словотворення визначається як змішаний префіксально-суфіксальний. Така логіка визначення поширюється на такі типи способів словотворення, як морфологічні (афіксальні, змішані афіксальні, складання, змішані афіксальні зі складанням), аббревіацію (як чисте скорочення та скорочення зі складанням, де складники певною мірою втрачають свою упізнаваність як носії лексичної семантики).

Неморфологічні способи словотворення відрізняються від морфологічних тим, що морфемний склад похідних зовні не відрізняється від твірної бази. Лише в цих випадках для розрізнення способів словотворення

використовується опора на зміну функційної характеристики морфем. В морфолого-синтаксичному способі звертаємо увагу на те, що формантом є зміна типової синтаксичної функції і морфологічної співвіднесеності словоформи, при цьому морфемний склад також зазнає функційних змін. Так, іменник *майбутнє* відрізняється від твірного прикметника *майбутнє* тим, що він втрачає словозміну за родом і числом, як абстрактний необчислюваний іменник, неістота і флексія *-е* його початкової форми стає словозмінним показником лише відмінка (Н.в.), а рід і число набувають нових класифікаційних (лише с.р., одн.), а не словозмінних функцій. У прислівнику *зим-ою* (=взимку), прийменнику *кол-о* (*коло хати*) афікси внаслідок зміни своїх функцій переходять з класу флексій до класу суфіксів. Лексико-семантичний спосіб характеризує те, що формантом є лише зміна лексичної семантики твірного слова: твірне *корінь* (нижня частина рослини) і похідні від нього *корінь* (слова), *корінь* (математичний знак). Лексико-синтаксичний спосіб полягає у перетворенні синтаксичної одиниці (словосполучення) на одне слово, тобто формантом є відповідна зміна функційного статусу одиниці мови. Поділяючись на зрощення (*швидкорозчинний*) і складання (*сон-трава*), цей спосіб фактично накладається на спосіб складання, що визначають як морфологічний (морфемний), оскільки в межах останнього юкстапозиція (*салон-перукарня*), складання як неморфологічний спосіб, протиставляється композиції, як способу, який зазвичай супроводжує інтерфіксація (*вод-о-сховище*) та суфіксація (*сільське господарство – сільськ-о-господар-ськ-ий*). Зрощення подібне до основоскладання за характером словотвірної бази, тому що в нове слово зливаються компоненти синтаксичного словосполучення: *вічно зелений – вічнозелений*.

Зрозуміло, що несуперечливість класифікації вимагає того, щоб один і той же спосіб (зрощення і юкстапозиція) не потрапляв у різні типи способів (морфологічні і неморфологічні), але це має пояснення, яке варто постаратися дати якнайчіткіше. Коли ми відносимо ці способи до

морфологічних, то фокусуємо увагу на тому, що формантом є все те, що відрізняє похідну одиницю від твірної, отже те, що похідна одиниця – це слово, а твірна – має синтаксичну співвіднесеність – це вже формальна відмінність – тобто формант. Бачення ж того, що при перетворенні синтаксичної одиниці на лексичну і морфологічну не відбулося формальних змін у складниках, змушує говорити про ці явища як факти неморфологічного словотворення.

Визначення і класифікація словотвірних типів також потребує вдосконалення. Її слід подавати у протиставленні до класифікації способів словотворення, як реалізацію послідовного семіотичного підходу до мови. Якщо спосіб словотворення описує формальну сторону цього процесу, то словотвірний тип – семантичну. Тобто словотвірний тип – це класифікація типових семантичних співвідношень твірних баз і похідних слів в українській мові. Таких типів співвідношень є три. Факт семантичних співвідношень мовних одиниць, пов'язаних відношеннями безпосередньої словотвірної мотивації визнається фактом словотворення, якщо похідною одиницею є слово, яке має: 1) інше, порівняно з твірною базою, лексичне значення; 2) іншу частиномовну належність (навіть за умови збігу лексичних компонентів значення твірного і похідного); 3) воно є словом, в якому знайшли поєднання семантичні компоненти словосполучення чи речення. Відповідно до цього розрізняють такі словотвірні типи, як: 1) лексична деривація, в якій лексичне значення похідного відрізняється від лексичного значення твірної бази, а в межах цього типу диференційовано різновиди (мутацію та модифікацію), межі між якими хисткі; 2) синтаксична деривація, де похідне ідентичне за лексичним значенням до твірного, але вони диференційовані частиномовною належністю, а в межах цього типу також протиставлені різновиди (транспозиція форми і транспозиція значення); 3) поєднання чи синтагматичний словотвірний тип, де в похідному поєднанні значення складників твірної бази. Обов'язково слід наголошувати, що ця класифікація, будучи чіткою і несуперечливою, адже має чіткі підстави, є

приклади відносно чистих таких відношень, не взаємовиключає й поєднання, накладання протиставлюваних понять. Наприклад, прикметник сільськогосподарський представляє і поєднання компонентів (*сільське господарство*), і зміну частиномовного, і лексичного значення базового компонента словосполучення (*господарство – господар-ськ-ий*), тобто всі три словотвірні типи.

Висновки до розділу 1

Нова наукова парадигма дозволяє і зобов'язує нас переглянути низку лінгвістичних питань, що стосуються українського словотвору, його місця в структурі лінгвістичних наук, його взаємозв'язків із цими науками, його одиниць і категорій, а також застосувати ці нові знання у практиці викладання української мови.

РОЗДІЛ 2. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СЛОВОТВОРЕННІ

Початок ХХІ ст. ознаменовано виходом у світ низки праць, присвячених дослідженню лексики та словотвору слов'янських мов – чеської, польської, словацької, словенської та ін. Див., наприклад, праці «Neologizmy v dnesni cestine» [80], «Komparacja wspolczesnych jQzykow slowiahskich. 1. Slowotworstwo. Nominacja» [78]; «Afiksy, afiksoidy czy czlony zlozen» [84], «Processy innowacyjne w jQzykach slowiahskich, Prace Slawistyczne, 114» [82], «Nowe Slownictwo polskie» [81], «Przejawy internalizacji w slowotworstwie Wspolczesnej polszczyzny» [85], «Analytische und agglutinative Tendenzen im Russischen» [87].

Очевидно, що ретельне зіставлення даних різних слов'янських мов, описаних у цих та інших дослідженнях, з фактами української мови в короткій роботі неможливо. Тут можна лише відзначити значну схожість між основними процесами, що відбуваються у різних слов'янських мовах.

Щоб уникнути атомарності розгляду матеріалу, видається раціональним використовувати поняття тенденція, тобто вивчати ті загальні процеси, які визначають розвиток мови. Пошлемося на робоче визначення поняття «тенденція», запропоноване Карлом Гутшмідтом: «Тенденції визначають спрямованість мовних процесів або змін, що протікають під формою зміцнення інновацій чи усунення застарілих мовних одиниць, конструкцій, норм. Тенденція – поняття синхронного підходу до мови, що відображає його динаміку, рухи, що відбуваються в ньому в певний відрізок часу» [80, с. 17]. Які ж тенденції, що діють у різних слов'янських мовах?

2.1. Перерозподіл ролі та місця у системі мови різних способів словотворення

Одне з найзначніших змін у системі слов'янського (у тому числі й українського) словотворення – перерозподіл ролі та функцій різних способів словотворення.

Для періоду, що вивчається, характерне зростання активності деяких способів словотворення, що посідали раніше периферійне положення в системі мови. За збереження високої активності суфіксації зростає роль префіксації, словоскладання, складноскороченого способу, аббревіації, а також творення складених найменувань, що призводить до збільшення кількості багатоморфемних слів в українській мові.

Ці способи словотворення, що активізуються, як правило, не мають чергувань на межі морфем, а утворюються за способом аглютинації (див., наприклад, [77; 87]). До таких, наприклад, способів словотворення як аббревіація, важко застосовується поняття узуса і норми, оскільки кількість відповідних одиниць швидко збільшується, і деякі з них використовуються вкрай рідко, за необхідності. Часто вони вимагають розшифрування.

2.2. Інтенсифікація префіксації

Для кінця ХХ – початку ХХІ ст. характерний розквіт префіксації, як іменної, так і дієслівної. Спостерігається тенденція до розподілу дії префіксів: іншомовні префікси тяжіють до поєднання з іменами (іменниками та прикметниками), українські – до поєднання з дієсловами. Цей процес відзначають різні вчені. Він відбувається у багатьох слов'янських мовах (див., наприклад [2; 70; 77; 87]).

Розглянутий процес відіграє велику роль у перебудові системи мови: він сприяє зростанню аглютинативності, оскільки на межі морфем немає чергувань; префікси відрізняються моносемантичністю, вони не такі «розпливчасті» і різноманітні за значенням, як суфікси; вони активізують процес інтернаціоналізації мови, оскільки значна частина префіксів – це запозичення. Дослідники пропонують бачити у зростанні префіксації сукупність тенденцій системно-структурних, типологічних та літературно-мовних [87, с. 285]. Характерною є назви статей, напр.: «Словотвірні інновації (преморфемні деривати) у слов'янських мовах з погляду когнітивної лінгвістики» [81].

Почнімо з розгляду іншомовних префіксів. Лідерами в цій групі є префікси *анти-* і *супер-*. Різні префікси ведуть активне життя у різних сферах мови. Якщо *анти-* і *супер-* живуть у всіх сферах мови (наукова мова, літературна мова, преса різних жанрів, жаргон тощо), то цілий ряд інших префіксів тяжіє до деяких певних сфер – наукова мова (історія, політика, мистецтвознавство, точні науки тощо), публіцистика – і лише окремі слова з цими префіксами стають надбанням повсякденного мовлення.

анти-

Цей префікс має значення заперечення (= *не*), і навіть спрямованості проти того, що називає базове слово. Префікс легко поєднується з основами українськими та іншомовними, як з іменниками, так і з прикметниками. Поєднання із іменниками: *антисенс, антирада, антитекст, антитехніка, антимова, антидіалог, антиринок, антипам'ятник, антитрадиція, антипремія, антирейтинг, антикомфорт, антиповедінка*.

Цілий ряд медичних препаратів і господарських засобів містить приставку *анти-*, поєднуючись з українськими основами і створюючи слова-гібриди: *антихропіння* – засіб від хропіння, *антиполіцай* – освіжувач дихання; *антижир* – засіб для миття посуду, *антиіржа* – засіб від іржі: *антизагар, антивірус, антиспам, антистрес*.

Поєднання з прикметниками не менш численні. Наведемо лише деякі приклади з газет початку ХХІ ст.: *антиподаткова декларація, антитютюнова конвенція, антимонопольна декларація*. Похідні з префіксом *анти-* можуть виступати в комплексі з різними суфіксами, найчастіше з суфіксом *-ин*, породжуючи назви засобів, спрямованих проти того, що називає базова основа: *антикомарин* (засіб від комарів), *антиугин* (= антидепресант), *антивірусин, антиспамник*.

Цікаве слово цієї структури було під час Другої світової війни: *антибомбін*. Так жартівливо називали горілку: вона допомагала на фронті не боятися бомбардування.

супер-

Висока активність префікса *супер-* пояснюється потребами суспільства в тих значеннях, які вона виражає: 1) висока оцінка (= *дуже, понад*), підвищена експресивність та емоційність; 2) найменування явищ, пов'язаних із науково-технічним прогресом.

Префікс *супер-* відрізняється від інших іншомовних префіксів тим, що він широко і вільно вживається у всіх сферах мови – від книжково-офіційної, наукової до жаргону та просторіччя. Прикладами другого значення цього префікса можуть бути такі іменники: *супертрактор, суперважковоз, супергодинник, суперелемент, суперотель, суперотрута, супергармата, суперкоординатор, суперконгломерат, супертунель*.

Значення високої оцінки префікс *супер-* виявляє головним чином у прикметниках: *супербагатий, супермодна зачіска, суперзручний матрац, супернадійний, суперпрофесійна няня, суперклієнт, супердім, суперанилаг, суперзасіб від усіх хвороб, супершипун, тачка супернаворочена, суперідея, суперактивна подруга*, дуже часто використовується поєднання *суперклас* (*автівка просто суперклас*). Вживані й прислівники: *суперуспішно, супермодно*.

Префікс *супер-* може поєднуватися з елементом *мега-*, що означає 'громадний', 'дуже великий': *Він, бачите, мега-стар [зірка], а вона просто суперстар. Розлучення супер- та мега-зірки американського кіно*.

Синонімізованим з префіксом *супер-* є префікс *гіпер-*, який на наших очах набуває активності. Він зустрічається часто, переважно у поєднанні *гіпермаркет* в афішах, рекламах, оголошеннях. *Гіпермаркет* більший, ніж *супермаркет*, грандіозніший, потужніший.

Слово *гіпер* може вживатися та ізольовано: Все «*гіпер*» на ринку рано чи пізно виявляється нежиттєздатним.

Префікс *супер-* частіше, ніж інші префікси, використовується ізольовано. Словники так характеризують цю одиницю: «незм., в знач, вигуку, у функції присудка. Жарг. *Чудово, прекрасно, неймовірно*. Емоційна

оцінка чогось, що викликає захоплення, захват,...: *«Де ти таку сумку надибав? Супер!»*.

Наші спостереження демонструють широке вживання одиночного *супер* у мові молоді, підлітків – у значенні високої похвали: *Ти – супер!; Ви молодий! Дуже! Ви супер!*.

Зазначимо, що префікс *супер-* продовжує активізуватися і в наші дні. Він поєднується з суфіксами *-ськи* і *-ськ(ий)*, виступаючи у функції прислівника та прикметника. Подібне вживання властиво мовленню молоді та підлітків і має велику частотність. Безперечно, такі слова є приналежністю жаргону. Як експресивна фарба вони проникають у мову сучасної літератури. Декілька прикладів: *Луїс фотограф суперський*; (З мови продавчині): – *Ось так йде, – щебетала вона (...) Неймовірно прикольно, суперськи, відпадно виглядаєте*; – *Суперськи, – зітхнула продавчиня, – з таким френдом я хоч би куди пішла....*

З усного мовлення: *Суперські прокладки! американські; Приходь до мене завтра! Суперськи повеселимося!; Суперська мала; Тачка у неї суперська; Фотка вийшла суперська!; Суперський хлопець!; Та й жіночка! Суперська!*

Зазначимо, що слова *суперски, суперский*, незважаючи на їхню широку уживаність, не зафіксовані у відомих сучасних словниках.

Можна припустити, що суфікс *-ськи* отримав перевагу перед іншими тому, що прислівники на *-ськи* більш продуктивні у вираженні оцінних, експресивних значень. Крім того, прямий вплив та підтримку надають широко поширені жаргонно-молодіжні *здоровськи* та *здоровський*.

Який можна зробити висновок? На рубежі ХХ-ХХІ ст. одиниця *супер* із словотвірного префікса перетворилася на самостійне слово, що виступає як прислівник, вигук, а також у функції присудка. Основне його значення – показник високого ступеня чогось. Наступний крок: *супер-*отримує здатність поєднуватися із суфіксом прислівників *-ськи* і прикметників *ський-* (зі зміною за родом і відмінками). Використовуючи той динамічний підхід до опису

розвитку семантики слова, про який пишуть лінгвісти [Падучева 2004: 15], вибудуємо такий динамічний ланцюжок: 30-ті роки ХХ ст. – префікс суперлат. походження, що виражає високу оцінку (синонім укр. *над-*); надалі *супер-* перетворюється на самостійне слово, вживаючись у жаргоні молоді та підлітків як вигук, прислівник, а також у функції присудка; на цьому динаміка розвитку *супер* не закінчилася – ставши самостійним словом, *супер* почало з'єднуватися з суфіксом *-ськи/-ський*, породжуючи прислівник *суперськи* і прикметник *суперський*.

Префікс *супер-* розвиває в сучасній мові ще одне нове значення: вона може позначати щось варте уваги (не дороге, не цінне, не чудове), вигідне: *Суперціни! Суперпропозиція! Суперзнижка!* Ці слова пишуться в рекламах, оголошеннях тощо.

Розглянемо дещо менш продуктивні іншомовні префікси: *пост-*, *де-*, *ре-*, *контр-*.

пост-

Почнімо з префікса *пост-*. Його активність у сучасній українській мові помітно зростає. Якщо словники фіксують всього кілька похідних (*постмодерн*, *постмодернізм*, *постмодерністський*, *постпозитивістський*), то в мовленні активні й інші слова з *пост-*. Основна їх частина належить до галузі історії, іменуючи якісь події, пов'язані з тим чи іншим історичним місцем або особою (*поствашингтонський*, *постмальтійський*, *постперебудовний*, *пострадянський*, *постреволюційна епоха*, *посттравматичний час*, *постсоціалістичний*, *постцензурний*, *постдиктаторський*). Поєднання *пост-* з іменниками не такі численні: *пострадянщина*, *постбільшовизм*, *постперебудова*, *постсезанізм*, *постфутурист*, *постсучасність*.

де- (*дез-*)

Слова з *де-* (*дез-*) називають процеси знищення того, що мало місце в минулому.

Цей префікс виявляє майже рівну активність у 80-90-ті роки ХХ ст. Слід зазначити, що й у середині ХХ в. розподіл морфів *де-* і *дез-* визначалося фонетичною структурою основи (*дез-* виступало перед голосними, а *де-* перед приголосними), то в кінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. морф *дез-* втрачає своє місце. Серед багатьох відзначених слів знаходимо лише небагато похідних з *дез-*: *дезалкоголізація*, *дезактивація*, *дезінтоксикація*, *дезінтеграція*, *дезінформація*. Основну масу слів з *де-* складають дієслова на *-ізувати* і іменники на *-ізація*. Приклади: *деприватизація*, *деінфляція*, *деноменклатуризація*, *декарналізація*, *депсихологізація*, *десовєтизація*, *десталінізація*, *денацифікація*, *дератизація*, *деривація*, *деперсоналізація*, *деєскалація*. Сьогодні (зокрема й у контексті збройної агресії Росії) активно уживані похідні дієслова (*демістифікувати*, *дестабілізувати*, *дерусифікувати*, *демілітаризувати*, *деколонізувати*, *декомунізувати*, *деглорифікувати*) та віддієслівні похідні (*дерусифікація*, *декомунізація*, *деколонізація*, *деєскалація*).

контр-

Префікс *контр-* дещо поступається в активності *де-*. Він означає щось, спрямоване проти того, що називає базова основа, зближуючись за семантикою з *де-* (пор. *деполітизація* та *контрполітизація*, *демілітаризація* та *контрмілітаризація*). На відміну від *де-*, вона поєднується переважно з іменниками та прикметниками: *контрскарга*, *контрпозиція*, *контртенденція*, *контрвихід* (спорт.), *контрудар* (спорт.); *контрризик*, *контрмітинг*, *контрспостереження*, *контррезолуція*, *контрстаття*, *контрумова*, *контрцитата*, *контрєскалація*. Ось ще кілька прикладів із газет: *контргасло*, *контрмарш*, *контрманіфестація*, *контрреформа*, *контраргументи*, *контрдемонстрація*. Префікс *контр-* (на відміну *де-*) може приєднуватися до назв осіб: *контрдемонстрант*, *контрпропагандист*, *контррегулятор*.

ре-

Слова з префіксом *ре-* позначають повторність дії, «повернення».

Префікс *ре-* менш продуктивний, ніж *де-*. Ймовірно, це пов'язано з його семантикою. Нині діє сильніше прагнення знищення чогось із минулого, ніж повернення. Словники фіксують такі слова із *ре-*: *реактивізувати*, *реанімувати*, *регуманізація*, *репатріація*, *рефінансувати*, *реекспозиція*, *реампутація*, *реконструктивувати*, *рецентралізація*, *рекапіталізація*, *рекласизація*. Ідея повернення, повторності дії у наведених словах із префіксом *ре-* не завжди пов'язана із поверненням до минулого, втратою нового. Найчастіше вона виражає інший зміст: виправлення чогось незробленого чи зробленого погано, ідею поправки, повторності з метою виправлення (*рефінансувати*, *рекласифікувати*, *регуманізувати*, *реактивувати*, *реконструювати*). Наведемо деякі приклади з газет та мовлення: *реемігрант*, *рееміграція*, *реінкарнація минулого*, *релокація*, *релокант*.

псевдо-

Префікс *псевдо-* у досліджуваній період має значну продуктивність. Він поєднується з іменниками та прикметниками. Цей префікс зближується за значенням із *квазі-*, але між ними є відмінність. *Псевдо-* включає семантичний компонент 'брехливість', тоді як *квазі-* позначає 'майже', 'недоведення до необхідної межі'. *Псевдо-* більш продуктивний, ніж *квазі-*. Він може вживатися і самостійно, поза поєднанням із базовим словом. Порівн. приклад з мовлення: *Це не музика, а якесь псевдо*. Наведемо деякі словникові матеріали: *псевдодемократія*, *псевдодемократ*, *псевдоуболівальник*, *псевдодіяльність*, *псевдотворчість*, *псевдопоезія*, *псевдовибори*, *псевдожертва*, *псевдодраMATизм*, *псевдоновина*, *псевдооблік*. З газет: *псевдоліберали*; *псевдонародні приспівки*. Нерідко трапляються слова із *псевдо-* в художній літературі: *псевдоготичні вежі*, *псевдофілософ*, *псевдоюнак*.

Основна сфера проживання слів із *псевдо-* наукова мова. Так, у дослідженнях знаходимо слова: *псевдонаука*, *псевдообрази*, *псевдомотивування*, *псевдоагресія*, *псевдопояснення*, *псевдослово*.

Трапляється цей префікс і в розмовному мовленні: *псевдо- псевдодарунок, псевдоввічливість, псевдовихованість; псевдопереможець, псевдосвідчення.*

про-

Префікс *про-* (латинського походження) займає особливе положення серед інших іншомовних префіксів. Він означає «прихильник, що діє в інтересах кого-небудь» і поєднується із прикметниками та іменниками – іменами осіб або збірними іменниками (назвами народів, спільнот тощо). Поєднання з дієсловами йому протипоказане.

У першій половині ХІХ ст. вона виявляє дуже слабку активність. Так було зафіксовано лише: *прояпонський, профашистський, пронимецький.* Цей префікс вводить позначуване в поле негативної оцінки. Він був прив'язаний до слів, що означають щось погане.

Поступово префікс втрачає зв'язок із явищами, що негативно оцінюються офіційною ідеологією, продуктивність його зростає. Так, якщо у 70-х роках слову *прокомуністичний* дається пояснення «в термінології антикомунізму», то вже у 80-х роках ситуація змінюється. У період перебудови та постперебудови префікс починає поєднуватися зі словами, що позначають щось позитивне чи нейтральне: *пропрезидентський, проурядовий, проукраїнський.* Таким чином, відбувається деідеологізація похідних із префіксом *про-*, він набуває продуктивності.

Є думка, що префікс *про-* не поєднується з іменниками. Однак у ЗМІ знаходимо в одному контексті *антикомунізм* і *прокомунізм*.

Ось ще кілька прикладів з преси: *Прокремлівський рух готується виживати в екстремальних умовах; То ви загалом прозахідний політик чи проросійський?; Я однозначно проукраїнський; Будь-які прозахідні настрої; проамериканські сили.*

Отже, зростання префіксації має значення не лише для зміни семантики окремих слів. Воно впливає і на загальну структуру мови. Морфемний шов на межі префікса та основи більш прозорий та чистий, ніж на межі основи та

суфікса. Це сприяє більш чіткому членуванню слова і, отже, зростанню аглютинативності та аналітизму [77; 78; 87].

Слід зазначити, що префікси більшою мірою тяжіють до самостійного уживання, ніж суфікси. Вище вже йшлося про слово супер. Можуть як окремі слова використовуватися також *псевдо*, *віце*, *екс*: *Він же не прем'єр, а віце!*; *Це не сік, а псевдо. Я не буду пити.*

Українські префікси поєднуються і з дієслівними, і з іменними основами. Поєднання українських префіксів з українськими дієсловами докладно і добре вивчене. Серед нових явищ можна відзначити активізацію префікса *про-* в професійному мовленні медиків зі значенням завершення якогось процесу (прийом ліків, закінчення лікування): *Вам треба пропити ці краплі до кінця, Прокачайте всю ампулу, А ви антибіотики їй вже прокололи?* та під.

Поєднання українських префіксів із іменами менш активні. Приіменні префікси не збігаються із придієслівними. Вони утворюють особливий структурний та семантичний клас. Розглянемо деякі з них. За значенням застосовні префікси відрізняються від придієслівних. Вони позначають інтенсивність, більший ступінь чогось (*над-*, *на-*, *пре-*), відсутність або недолік чого-небудь (*без-*, *недо-*), місцезнаходження по відношенню до того, що називає базова основа (*перед-*, *при-*, *над-*, *навколо-*, *між-*), спільність (*спів-*), неістинність, хибність (*псевдо-*). Значення, типові для придієслівних префіксів (напрямок дії), їм не властиві. В іменниках виявляють активність такі префікси: *спів-* поєднується з українськими і останнім часом особливо широко з запозиченими основами, з іменами осіб і з іменниками абстрактних значень: *співголова*, *співучасник*, *співзасновник*, *співкерівник*, *співопонент*, *співвласники*, *співпродюсер*, *співінвестор*, *співкамерник*, *співдовіра*, *співпричина*, *співпроцесор*, *співустрій*, *співзаклад*; *над-* поєднується з іменниками різної семантики: *надідея*; *надвітаміни*, *надсволота*, *надпрезидент*. Проте активніше префікс *над-* приєднується до прикметників:

надтаємне життя; надпопулярна зірка; надсекретний агент; недо- недолюд (з усн. мови), недожитло, недожиття; навколо- навколодисидентство.

Найчастіше, проте, українські префікси діють у префіксально-суфіксальній моделі, формуючи прикметники. Значна частина таких слів – незувальні, індивідуальні; нерідко вони мають жартівливий характер: *без-* позначає відсутність того, що називає базова основа: *безпілотний зонд, безпілотник, безцільовий кредит; до-* *долюдська стадія; навколо-* *навколорядна еліта; навколорізнобіжні прибульці; перед-* *передлюдська доба; передакмеїстичні риси поезії.*

2.3. Активність морфем іншомовного походження в українській мові

Серед морфем, що виявляють активність у мові нашого часу, велику роль відіграють афікси іншомовного походження: і суфікси, і префікси - *ізацфй(а), -ізм, -іст, супер-, гіпер-, контр-, псевдо-* та ін. Чи не є це свідченням інтернаціоналізації мов, а в ширшому сенсі – проявом процесу глобалізації? (див. [2; 31; 87]).

Творення слів з іншомовними афіксами викликає питання: із чим ми маємо справу – із запозиченнями чи зі словотворенням на українському ґрунті? Пор., наприклад, слова типу *тетчеризм, еразмізм, еразмісти*. Що це – запозичення чи українські новоутворення? Це питання обговорюють багато лінгвістів, і відповідь не завжди буває однозначною. Є. А. Карпіловська пише: «...у багатьох випадках, вирішуючи питання про те, який статус того чи того слова: є воно результатом словотворчих процесів у мові або цілком запозичене з якоїсь іншої мови – ми можемо робити лише імовірнісні, а не категоричні твердження» [30, с. 71].

2.4. Слова-гібриди

Зростання запозичень в українській мові активізує процес збільшення кількості слів, які складаються з українських й іншомовних морфем. Їх

прийнято називати словами-гібридами. Про них докладніше див. у роботі [36]. Тут необхідно розглянути лише деякі види цих слів, щоб показати їх типові класи та особливості.

Нині слова-гібриди є серед слів різних частин мови. Спочатку розглянемо одне з найактивніших запозичених слів, яке служить основою для творення слів різних частин мови. Це іменник *піар* (з англ. *PR piar* – 'суспільні зв'язки'). Слово *піар* породжує і назви осіб (*піарник* – фахівець із громадських зв'язків), і дієслова без префіксів і з префіксами, перехідні та неперехідні, із *-ся* та без *-ся*. Препозитивний компонент *піар* – аналітичний прикметник, що легко поєднується з різними іменниками (*піар-акція, піар-кампанія* тощо).

Слово *піар* виявляє особливу активність, оскільки його семантика є важливою для суспільства. Суспільні зв'язки пронизують сучасний соціум. Крім того, воно зручне своєю будовою – стислість, закінчення на сонорний [р], який легко поєднується з різними наступними звуками при творенні нових слів.

Наведемо приклади: *Верховна Рада навчається піару; Піарити не себе, а Україну; Наша газета піарить його під час передвиборної кампанії; Він починає піаритися у нашій газеті; У результаті пропіарили ворожі війська; ...кінокартина, відпіарена на державному рівні; Такі нацпроекти цілком зручно піарити по телебаченню; Піарники підраховують вартість президентських виборів; піар-відділ, піар-служба, А ти в піар-відділ давай* (усн. мова).

Іменники

У творенні гібридів-іменників активно працює суфікс *к-(а)*.

Розглянемо деякі приклади. Англійська аббревіатура SMS (*есемес*) зазвичай використовується у поєднанні з українськими суфіксом *-ка*: *есемеска*. Слово високочастотне, особливо у мовленні молоді, але не тільки. Воно використовується активно тому, що *есемеска* обходиться дешевше, ніж розмова мобільним телефоном. Приклади з усного мовлення: *Надішли*

есемеску, хоч два слова!, Він надіслав есемеску: «Чудово!»; Я завжди плутаюся з есемесками: поки набереш, десять разів помилуєшся.

Слово *тішот* (з англ, *t-shirt* = майка) також легко приєднує суфікс *-ка*.
...шкода, що ніхто не переніс на тішотки картинки ...; Бойовий дух можна підтримати: одягни тішотку

Абстрактні іменники з суфіксом *-ість*: *ad-hoc-овість, haj-течність* (іноді і в кириличному написанні: *адхоковість, хайтечність*).

Слова-гібриди можуть будуватися за зразком запозичень, що нагадують їх за структурою та семантикою. Так народилося слово *вікнаріум*, порівн. *акваріум*. *Вікнаріум* – назва студій, що виготовляють вікна різних видів та інші вікноподібні предмети зі скла (двері, лоджії тощо).

Прикметники

Легко утворюються гібридні прикметники: *хай-тек, хай-течна програма, хай-течна продукція* (від англ, *hi-tech* – скорочення словосполучення *high technology*); *мультибрендовий: Я продаю свої речі в мультибрендових бутіках.*

Дієслова

В усному різновиді літературної мови функціонують дієслова на *-ити* від іншомовних основ, які називають знаряддя, механізми. Вони можуть бути з префіксами і без них: *ксерокс - ксерити, відксерити, факс - факсити, факсанути, скан – сканити, відсканити, сканувати, конект – конектити, конектитися.*

Іншомовні дієслова з українськими префіксами

Активний клас слів-гібридів становлять дієслова з іншомовними основами, що приєднують українські префікси з кількісно-часовими значеннями: *від-* (закінчення дії), *пере-* ('ще раз', 'знов'), *з-*, *про-* зі значенням результату та ін.

Префіксація таких дієслів сприяє їх включенню у видову систему української мови, оскільки нерідко вони позбавлені видового значення. Слова із вторинним суфіксом *-ну-* суперечать нормам літературної мови, тоді

як приєднання префіксів дає дієслову нормальну форму док. виду. Наведемо приклади:

від-: *відреставрувати, відксерокопіювати, відсканувати, відрепетирувати, відрекламувати, відрефлексувати* та ін;

пере-: *перерефінансувати, перепрофільювати, перемасштабувати*;

про-: *протестувати, прокоментувати, проафішувати, проопонувати, пролобіювати, проінвестувати, прогарантувати, простартувати*.

Подібні дієслова найчастіше вживаються у мові газет і виробничо-технічних текстах: *Фосфор перепрофільюють на металовироби*. Часті вони й у текстах про спорт.

2.5. Динаміка суфіксації

Абстрактні іменники

У сфері іменників – найбагатшого в словотворчому та семантичному відношенні класу слів – найвищу активність виявляють абстрактні іменники. Вони називають процеси та ознаки різного роду, пов'язані з життям соціуму. Розглянемо основні словотвірні розряди таких іменників.

Суфікс *-ізація* – один з найбільш продуктивних в українській мові на межі ХХ-ХХІ століть серед суфіксів абстрактних іменників.

Почнемо зі слова *монетизація*, яке на початку ХХІ ст. дуже швидко набуло високої частоти уживання, викликані соціальними процесами у суспільстві: заміну пільг грошовими виплатами назвали словом *монетизація*. Широко вживане словосполучення *монетизація пільг*. Слово *монетизація* вільно вживається і без додатка, оскільки сенс його не потребує пояснення. Воно зустрічається в мові газет, радіо та ТБ, у звичайній розмовній мові. Приклад із усного мовлення. Розмова двох науковців: – *Щось нам зарплату затримують. Кажуть: немає фінансування. – Може, через монетизацію // Усі гроші пішли //*. Можна припустити, що цей іменник скоро увійде в мову, втративши свою неuzuальність.

Зазначимо, що це слово ні своєю семантикою, ні структурою не викликає симпатії наших сучасників. Воно породило малопристойний каламбурний варіант: *монетизадниця*, що вживається в мовленні та мові медіа: *Простим людям воно не подобається. Так і кажуть – влаштували якусь монетизадницю.*

Проте чи всі слова на *-ізація* є узуальними номінаціями. Ось кілька нових слів, які ще не прийняті узусом: *університизація всієї країни; плюс наркотизація всієї країни; ...всі традиційні конфесії налякані планами щодо «православізації» школи; ісламізація, діаспоризація', бандитизація; капіталізація фондового ринку.*

ЗМІ вживає як серйозні номінації слова *«туалетизація, фонтанізація та талонізація»*. Навряд перелічені слова можуть функціонувати як ділові номінації: їх семантика (особливо у слова *туалет*) заважає їх використанню у функції офіційної назви.

Гасла, що містять слова на *-ізація, -фікація* виражають важливий соціальний сенс. Пор. за контрастом гасло 1920-х років: *електрифікація всієї країни*. Слова *туалетизація* та *фонтанізація* не відповідають вимогам соціальної комунікації. Вони порушують закони узусу тим сильніше, що ці слова не містять елемента гри, жарту. Вони вжиті всерйоз, а лише жартівливість могла б бути виправданням їхнього включення до літературного тексту. Наведемо приклади: *Програма фонтанізації міста; Плани оптимальної туалетизації столиці; талонізація населення*. Чиновники, журналісти, позбавлені почуття мови, творять подібні слова всерйоз, намагаючись впровадити їх у мову, порушуючи цим закони серйозної соціальної комунікації. Неприйняття цих слів сприяє й прагматичний фактор – контраст між книжковою структурою слова та об'єктом мови, а також відсутність експресивної, виражальної функції.

Інша справа жартівливе, ігрове слівце, народжене в газеті, – *дегадюкізація*. Газета публікує гасло *Даси дегадюкізацію країни!*

Активізація слів на *-ізація* виникає у 1970-ті роки ХХ століття. Вона породжує два нових явища, що впливають на зміни в нормах української мови. Слова на *-ізація* творяться від іменних основ, у тому числі українських: *гривнізація, зарплатизація, доларизація економіки; чорнобилізація.*

В. О. Горпинич вказував, що такі типи слів «принципово важливі для сучасної словотворчої системи. Безперечно, нові іменники з суф. (...) *-ізація* позначають процес (представлений предметно, тобто субстантивований). Як правило, іменники, що позначають процес, – це віддієслівні іменники (в синхронному розумінні цього терміна); отже, і нові слова із зазначеними суфіксами треба вважати віддієслівними. Але їх своєрідність у цьому, що вони творяться не від дієслів; більше того, багато з них взагалі не співвідносяться з дієсловом. Завдяки появі зазначених утворень, під впливом "соціального замовлення" на них вперше в українській мові з'явилася група, особливий клас процесуальних іменників, не співвідносних з дієсловами. Ця риса в українській мові має різку і несподівану новизну» [20, с. 45]. Адже очевидно, що в українській мові немає дієслів «*гривневізувати*», «*доларизувати*», «*зарплатизувати*» та ін.

Таким чином, під впливом вимог дійсності відбуваються зміни у нормі мови. Реальність потребує нових абстрактних іменників для номінації того, що відбувається, тому іменні основи, що поєднують значення процесуальності з номінативністю, розширюють кількість новоутворень на *-ізація*.

Високопродуктивний у досліджуваній період суфікс *-ізм (-изм)*. Він творить іменники із загальним значенням ознаки, що позначають напрями мистецтв, суспільні течії, властивості тощо. Активний цей суфікс й у творенні абстрактних іменників від власних назв. Наведемо приклади слів, що виникли нещодавно: *тетчеризм, рейганізм, берлусконізм, ельцинізм, путінізм.*

Неологізм *бушизм* представляє інтерес вивчення семантики похідних слів на *-изм*. Журналіст у статті «Звичайний “бушизм” (президент США

запропонував викинути Арафата на звалище)» дає таке пояснення: «Вживання Бушем англ. слова *dump*, яке в розмовній мові означає ще й викинути на сміттєзвалище», пояснюється (...) тим особливим складом розуму 43-го глави Білого дому, який уже подарував здивованому світу цілу колекцію словесних перлів, названих ним “бушизмами”».

Перед нами типово okazіональне слово, в якому порушений закладений у мові зв'язок між семантикою похідного слова та базовою основою. Інші слова на *-ізм*, утворені від власних назв, подібної семантики не мають. Слово чи вираз, утворені людиною, чиє ім'я є базовою основою, не називають види слів певної семантики.

Для з'ясування семантичної незвичайності слова *бушизм* слід його порівняти з іншими словами на *-ізм*, виробленими від власних назв: пор., з одного боку *марксизм*, *ленінізм*, *пушкінізм* і под., з іншого – похідні від назв народів, національностей (*англіцизм*, *германізм*, *галицизм*, *русизм* тощо).

Усі такі слова є узуальними. Їхні базові основи називають або окрему людину, або сукупність осіб. Їхня семантика різко відрізняється від семантики слова *бушизм*, де ми зустрічаємося з явним порушенням законів словотвору.

Слова на *-ізм* створюються як від імен сучасних діячів, а й від імен діячів далекого минулого, таке іменник *еразмізм* (від імені: Еразм Ротердамський). Слово це не зазначено в жодному з відомих словників. Його слід вважати незувальним, хоч воно ні в чому не порушує законів словотвору. У ньому немає і тіні мовної гри, це серйозна номінація: *Закінчується золота пора іспанського Відродження. Починається його довга осінь. Еразмізм розгромлений.* Очевидно, що слово *еразмізм* – переклад або калька з іспанської, але воно цілком могло бути утворене і в українській мові (на кшталт слів *ленінізм* і подібних). Таким чином, перед нами незувальний іменник, утворений під впливом чужої мови і водночас цілком відповідає нормам української. Жодних порушень у систему мови воно не вносить,

виконує строгу номінативну функцію. З ним сусідять похідні *еразмісти*, *еразмістський*.

Суфікс *-ізм* породжує похідні також від назв течій, угруповань: *...класна тусовка просунутого інтелектуального хіпізму ...; сексизм; мачо – мачизм*.

На початку ХХІ ст. у книжковій мові вживається слово *активізм* (за значенням близьке іменнику *активність*): *...різноманітні шляхи політичного активізму, випробувані на початку ХХ ст. ..., ... у відношенні до соціального активізму будь-якого типу...*

В українській мові функціонує ще один суфікс, за допомогою якого від іменників утворюються інші іменники зі значенням абстрактної ознаки: *-щина/-овщина*. Найбільш активні як базові основи імена осіб власних. Похідні зазвичай мають негативне забарвлення: вони характеризують ознаку, пов'язану з цією особою, як негативну.

Похідні від імен осіб із суф. *-щина/-овщина* вільно виникають на всьому періоді часу, що вивчається. Критики Булгакова винайшли слівце *булгаковщина*. Сам Булгаков у романі «Майстер і Маргарита» вкладає у уста журналістів-критиків термін-клейма *пілатчина*. Можна згадати й такі старі слова, як *пугачовщина*. Слова на *-щина/-овщина* отримують оцінку залежно від соціальної ситуації у країні й залежно від політичної орієнтації суб'єкта мовлення. І. І. Ковалик писав: «У тій мірі, якою слово містить у собі вказівку на предмет, необхідно для розуміння мови знати позначувані словами предмети, знати все коло відповідної матеріальної культури. Одне й те слово як вказівка на предмет має різний зміст у мовленні різних соціальних і культурних груп» [44, с. 34]. Є. Карпіловська пише: *Якби жданівщина була відправлена туди, куди їй і дорога – туди ж, куди єжовщина та беріївщина; Жданівщина в літературі – це те саме, що єжовщина та беріївщина у правосудді. Чому б не відмовитися від цієї ганьби? Від сталіниці у всіх видах?* [29].

Наприкінці ХХ ст. коло негативних характеристик слів типу *сталінщина* (пор. більш нейтральне *сталінізм*) розширюється: *брежнєвщина*, *шариковщина* (від імені Шариков – персонаж повісті Булгакова «Собаче серце»).

Серед похідних від загальних назв відзначимо слово *дисидентщина*, утворене не від імені особи, а від соціального найменування *дисидент*: *Одвічна радянська дисидентщина*.

Підкреслимо ще раз, що переважна більшість слів на *щина/овщина* має негативне забарвлення, вони називають негативну ознаку, що приписується мовцем об'єктам мовлення. Ці слова створені для осуду негативних явищ, народжених у соціумі.

У зв'язку зі сказаним цікаво навести думку читачки ЗМІ, яка порівнює слова на *-ізм* і на *-щина/-овщина*: *«І зараз, читаючи про викриття злочинів того періоду, задаю собі питання: чому цей чудовий феномен називають сталінізмом? Коли я читаю слова "марксизм" чи "ленінізм", все ясно. Але мурашки по шкірі, коли читаю "сталінізм". Такого слова не повинно бути – це нонсенс і знуцання. Все, що тоді було – це сталінщина, як їжівщина та беріївщина. Я все чекала, що хтось зверне на це увагу, і тільки тому, що цього не сталося, написала вам».*

Розглянемо докладніше слово *дідівщина*. Воно порівняно молоде, жаргонне, і має таке тлумачення: «Образливе, деспотичне ставлення солдатів, що закінчують строкову службу, до новачків; нестатутні відносини».

Наявність офіційного терміна «нестатутні відносини» показує, що слово *дідівщина* перестав бути найменуванням, прийнятим у літературній мові. Поряд зі словом *дідівщина* функціонує і солдатське слівце *діди*. Наведемо кілька прикладів із газет, які яскраво показують життя цих слів: *Єфрейтора побили за сік і горілку, які він не купив дідам; Діди підуть під суд за старшинством; З дідівщиною треба кінчати; Мітинг проти дідівщини.*

Кількість прикладів легко було б збільшити. Важливо підкреслити соціальний чинник: становище в армії призвело до того, що слово *дідівщина* використовується в майже кожній газеті, причому його іноді пишуть латиницею *dedovshchina*.

Зазначимо, що явище, що зветься в українській мові словом *дідівщина*, є і в інших країнах, наприклад, у Росії, Франції та Німеччині.

Ці факти не лише дуже показові для лексики, а й знаменні у соціальному і культурно-історичному відношенні. Коли жаргонне і будь-яке інше нелітературне слово виражає значення, якого немає в літературній мові, воно отримує шанс увійти в літературну мову і стати нормативним, і навіть використовуватися в інших мовах. Таким чином, деякі незузальні слова (здебільшого жаргонні та просторічні) можуть просочуватися, поступово входити в літературну мову (див. про це [87]).

Категорію абстрактності обслуговує й ціла низка інших суфіксів. Суфікс *-ість* має широку сполучність і сферу дії. Він з'єднується з прикметниками (якісними і дещо рідше відносними), даючи велику кількість похідних. Наведемо кілька прикладів нових слів: *прохолодна кондиціонованість салону; гнівливість; суцільність*.

Суфікс *-ість* розширює свою сполучуваність, приєднуючись до прикметників на *-ський*. Це можна вважати порівняно новим явищем: *студентскість, українськість, німецькість* та ін.

Серед іменників на *-ість* цікаве слово *манежість*, похідне від *манеж* у переносному значенні (евфемізм свого роду). Так називають розгром молодих художників у «Манежі», зроблений Хрущовим. І саме слово *манежність*, і похідні від нього набули переносного змісту: «*Мій “Реквієм” не встигне, якщо манежність перекинеться на літературу*».

Твірними для слів на *-ство* є, як правило, імена осіб. Вони позначають властивість того, що називає базова основа.

Іменники на *-ство* не виявляють особливої активності в досліджуваній період. Наведемо лише деякі приклади. У спеціальну групу виділяються

слова, базові основи яких називають вікові категорії. Узуальні слова *дитинство, юнацтво* послужили прикладом для незувальних *вундеркіндство, тінейджерство*.

Похідні на *-ство* можуть народжуватися від імен осіб різної структури: *цілитель – цілительство* (пор. узуальне: *учитель – учительство*). Слово *цілительство*, не будучи узуальним, зустрічається в газетах: *розробити критерії для добровільної сертифікації громадян, які займаються цілительством*.

Осібню за своєю семантикою стоїть слово *комп'ютерство*, що базується не на імені особи, а на найменуванні предмета: *комп'ютер*. Серед багатьох похідних від слова *комп'ютер* (*комп'ютерник, комп'ютерний, комп'ютеризація, комп'ютеризувати* та ін.), словники цього слова не фіксують.

Суф. *-ння* дає похідні від дієслівних основ: *отехнічення, осивушування, оконьячування*. Ці слова жартівливі, ігрові. До більш серйозних номінацій, хоч і незувальних, відносяться: *«зрозмовлювання» літературної мови; «з'язичнення» християнства; знаучування*.

Імена осіб

У творенні імен осіб українська мова має багатий арсенал афіксальних засобів. За лідерство бореться суфікс *-ник*. Він формує найменування осіб за соціальним становищем у суспільстві, характером професійних занять тощо.

Ось групи осіб із суфіксом *-ник*, про яких найчастіше пишуть у ЗМІ: *бюджетники, платники, безоплатники*. З усного мовлення: *Як ви живете? – Та як? У нас вся сім'я бюджетників*.

Службовців армії за контрактом називають *контрактники*. Дебати щодо створення альтернативної військової служби породили слово *альтернативник*. Широко вживається слово *одномандатник* (делегат, обраний по одномандатному округу).

Іменники з суф. *-ник* називають осіб за фахом: *трикотажники, шинники*; по предмету торгівлі: *сосисочник, кавунник*; різновиди злодіїв: *барсеточник, кватирник*.

Рідше слова на *-ник* позначають погляди, світогляд людини. Таке значення не відрізняється активністю. З усного мовлення: *Я ось теж за своїми поглядами інваріантник*.

Ось ще кілька індивідуальних слів з *-ник*. Це не жарти, але серйозні номінації: *«Одномовники» не відчують небезпеки для своєї кар'єри. Адже незнання мов заважає їм здобути хорошу посаду*. Мовець має на увазі осіб, які не знають жодної мови, крім рідної.

Суфікс *-ник* також високопродуктивний у творенні назв осіб. Найчастіше це назви осіб за діяльністю, професією. Ціла низка слів на *-ник* на наших очах (протягом останніх двох-трьох десятиліть) перетворилася на узуальні: *комп'ютерник, оборонник, авіаційник, інформаційник, піарник, рекламник, детективник* та ін. Серед назв осіб є такі, семантика яких містить перенесення по асоціації: *далекобійник* (водій автомобіля, що здійснює далекі поїздки). Деякі слова називають людину через хворобу: *діабетник, радикулітник*.

Віддієслівні назви осіб з суф. *-тель* і *-ач* продуктивні протягом кількох століть. Вони можуть означати і ім'я особи, і ім'я предмета, що діє. До нашого часу значення особи слабшало, поступаючись значенню механізму. У сучасній мові значення особи продуктивно лише сфері розмовної мови, де ці слова нерідко мають жартівливий характер. В усному мовленні незузальні імена осіб на *-тель* і *-ач* конкурують з іменами на *-ник*. Ось деякі приклади: *викреслювач, згадувач* (про мемуарист), *вибивач* (килима), *розносник* (листів; про листоношу) і т. п.

Імена осіб на *-ник* і *-ач* частіше функціонують як узуальні в книжковій мові (*рятівник, заперечник, переривник, скасовувач*). Чимало їх тяжіють до офіційно-ділової сфери: *відправник, одержувач, заповідач*. Слово *дізнавач*

(зауважимо, що воно утворене від дієслова *дізнаватись*) є офіційним юридичним терміном: *Дізнавач відібрала житло у дітей*.

Серед суфіксів особи особливе становище займає *-овик*, що має наліт офіційності, професійності: *вахтовики, тіньовик, військовик* (військовий, але не штабний працівник; нерідко викладач у військовому училищі. За своєю семантикою особняком у цій групі стоїть слово *тіньовик*. *Тіньовик* пов'язаний зі словом *тінь* у метафоричному сенсі *що знаходиться в тіні, що займається таємницею, незаконною діяльністю* – це значення з'явилося, можливо, під впливом англ. *shadow* 'тіньовий, що не стоїть при владі' і таких англійських словосполучень, як *shadow cabinet* 'тіньовий кабінет міністрів', *shadow economy* 'тіньова економіка' та ін.

Слова із запозиченим суфіксом *-іст / -ист* численні в українській мові (*футболіст, тенісист* тощо). На рубежі століть суф. *-іст* зберігає свої позиції, створюючи назви спортсменів, гравців (*бобслеїст, покерист*), за об'єктом діяльності (*рекламіст*, порівн. також *рекламник*), за поглядами (*мачист, сексист*): *Актриса повернулася з повним крижаної води цеберком, «яке вилило на голову сексисту»*.

Найменування осіб жіночої статі

Загальновідомо, що найменування осіб жіночої статі, співвідносні з чоловічими, в українській мові до Правопису 2019 року утворювалися менш регулярно, порівняно з іншими слов'янськими мовами (напр., польською, чеською, словацькою). Якщо, наір, у чеському, слова *profesorka, doktorka* і под. – були нейтральними, то українські *професорки, лікарки* і под. мали знижений характер. Нейтральними в літературній мові були далеко не всі назви осіб жіночої статі, окрім тих, які утворені за допомогою суфікса *-ка* (типу *румунка, молдованка*), похідних від слів чоловічого роду на *-тель* *вчителька* і на *-ник*, якщо їх чоловічі кореляти – слова літературні: *комп'ютерниця, гардеробниця*. Але новий правопис легалізував усі фемінітиви як нейтральні. Як відреагує на цей новий припис мовна практика, ми побачимо вже найближчим часом.

Модифікаційні категорії демінутива та аугментатива

Категорії зменшувальності та збільшувальності живуть своїм звичайним життям: у них немає ні особливої активності, ні згасання. Ці категорії також називають категоріями суб'єктивної оцінки, оскільки крім чисто розмірних значень, вони виражають безліч інших відтінків. Особливість нашого часу, викликана соціальними причинами, полягає у втраті специфічної функції зменшувальних похідних. За радянських часів вони виконували функцію «магазинної» ввічливості. У ситуації «клієнт-продавець» покупець часто використовував зменшувальні форми: *Двісті грамів ковбаски, будь ласка! Десяток яєчок, Сирку грамів двісті! Рибки копченої невеликий шматочок.* Подібне вживання менш властиве нашому часу.

Зменшувальні похідні активні у всіх сферах мови і мають багатий набір суфіксів і значень, що виражаються ними. Так, зменшувальні похідні нерідко виражають насмішкувате ставлення до того, що описується: *висюлечки і прибамбасики; зроби мені коктейльчик, блокнотики для автографів, брелочок для ключів.*

Особливий ефект виникає тоді, коли цей предмет має великий розмір: *динозаврик, автобусик, вантажівочки, начинені вибухівкою.*

Разом з тим зменшувальність призначена і для вираження ласки до дітей, тварин, членів сім'ї і т.д. Існує також особлива «лікарська зменшувальність». Багато лікарів використовують її в розмовах з хворими (*температурку поміряти пора, сердечко не болить?*). Порівн. у розмовах з дітьми (*кашки з їси, молочком запивай, сопельки витри, йди до мами на ручки* – про руки дорослої людини).

Разом з тим значення зменшувальності поєднується з насмішкуватістю, зневажливістю: *думонька так собі, та це той ще фільмець, цікавий сюжетець розгортається, результатишки нижче середніх.*

Прохання багато хто висловлює за допомогою зменшувальних похідних: *Дай який-небудь детективчик почитати, Йому телефончик потрібний, Документики пред'явіть!*

Іронія, сарказм нерідко посилюють свою виразність за допомогою зменшувальних утворень: *Трупик пролежав дві доби, Комуністики хотіли себе показати.*

Збільшувальні похідні менш поширені. Є лише один продуктивний суфікс *-иц*, що приєднується до іменників конкретної і (рідше) абстрактної семантики. Він може виражати розмірність: *тортище; вона томиці пише, котище, комарище, здоровенна бабища, спинища, заб'ють кулачищами, кровища хльостала, Хлопець потис здоровенними плечищами; Ось бандюганище! Ну і ручиці в нього!*

Рідше суф. *-ице* поєднується з іменниками абстрактної семантики: *вражаючий був моментице, рідкісний талантице.*

Слова з суф. *-ице*, на відміну зменшувальних, частіше висловлюють не ласку, а негативне чи насмішкувате ставлення до об'єкта, що позначається.

Назви неживих предметів

Нових похідних слів, що позначають неживі предмети, не так багато. Основний їх масив – технічні найменування та жаргонізми. Серед слів літературної мови значну частину складають запозичення (типу *комп'ютер, принтер, факс, сканер* та ін.). Вони є непохідними словами української мови. Нас вони цікавлять лише як база для породження слів-гібридів.

Розглянемо деякі власне українські похідні слова. Можна виділити кілька тематичних груп.

Лексика, пов'язана з авторухом, – назви машин, їх видів та спеціальних пристроїв, необхідних автомобілям. Серед нових назв виділяються антоніми: *позашляховик* (машина, що має найвищу прохідність) і *паркетник* (придатний лише для гарної дороги). Сама внутрішня форма пояснює це слово. Приклади: *Nissan X-Trail. У цього позашляховика гени Nissan Patrol, звідси апломб – мовляв, я справжній джип. Прокідність у нього і справді вища, ніж у будь-якого «паркетника».* З'явилися нові слова-гібриди: *електромобілі, спортмобілі, суперкари.* Пор.: *Спортмобіль майбутнього.*

До нерідко вживаних відноситься іменник *поворотник* – світловий сигнал (фара або підфарник), що вказує, що водій машини готується до повороту. Декілька прикладів: *Він заморгав лівим поворотником. Водій увімкнув поворотник.* У словниках це слово не зазначено.

Словами *тушка* називають літак *Ту* + *цифра*; *сушка* – вертоліт.

Слово *мельниця* донедавна використовується для називання дешевих штампованих фотоапаратів (найменування за подібністю). Це слово має й інше значення: «невеликий катер, човен».

Скорочення зазнають і серйозні, авторитетні найменування: нобелівська премія – *нобелівка*.

Взагалі суфікс *-ка* нерідко використовуються у творенні конкретних найменувань: «*Соціалка*» *підніме ціни*.

Висновки до розділу 2

1. Початок ХХІ ст. ознаменовано небувалим розквітом префіксації. Цілий каскад запозичених та споконвічних префіксів (*анти-, супер-, гіпер-, пост-, де-, ре-, контр-, над-, спів-, після-* та ін.) поєднується зі словами різних частин мови – іменниками, прикметниками, рідше – дієсловами. Це явище аналізують різні дослідники, переконливо показуючи, що воно властиво багатьом слов'янським мовам. Зазначимо, що іншомовні префікси, якщо переводити значення службових морфем в частиномовну площину, тяжіють до іменників, а українські – до дієслів.

2. Значні зміни відбуваються у співвідношенні різних способів словотворення у різних слов'янських мовах і через те, яке місце вони займають у словотвірній системі кожної з мов. Збільшується активність творення складноскорочених слів, аналітичних прикметників, розширюється дія аббревіації. Це призводить до того, що зростає кількість багатоморфемних слів.

3. У загальному вигляді зміни в структурі слова, які відбуваються в українській мові на межі століть, можна схарактеризувати так: синтагматичні

зв'язки морфем слабшають, парадигматичні зв'язки міцнішають. Це виявляється в тому, що можливості об'єднання морфем у межах слова розширюються, тому що усуваються деякі обмеження, що перешкоджають об'єднанню морфем у складі похідного слова, збільшується кількість словотворчих типів, в яких діють морфеми, фонемний склад яких не змінюється під впливом сусідніх морфем, тобто які мають той самий фонемний склад у структурі слів різних типів.

4. Збільшується кількість запозичень, серед яких багато незмінних слів. Це веде до зростання аналітизму. Зростання аналітизму, що відзначається в різних підсистемах української мови, спостерігається і в словотворенні: збільшується кількість невідмінюваних похідних слів (літерні та звукові аббревіатури), запозичених іменників, з'являється значна кількість нових аналітичних прикметників, що виступають як незмінні пре- і постпозитивні уточнювачі. Багатоморфемні новоутворення, як правило, мають прозору структуру, їх семантика позбавлена ідіоматичності.

5. Розглядаючи процес запозичення, необхідно враховувати ще один важливий аспект цього явища – включення іншомовних елементів у граматичну систему української мови. Словотвір набуває нових функцій – сприяє включенню іншомовних елементів до граматичної системи української мови. Назвемо кілька явищ, що характеризують цей процес:

- активне приєднання українських префіксів до іншомовних дієслів: *пролобіювати, простимулювати, протестувати, відсканувати* та ін.;
- активізація творення прикметників від слів з фіналлю основи на *-нг* – типу *маркетинговий, рейтинговий*;
- більш рідкісне явище – перетворення іншомовних слів на афіксальні елементи; характерний приклад нашого часу – утворення суфікса *-гейт* зі значенням "скандал" з англ. *gate* "ворота". Найновіші приклади: *монікагейт, мрамуроргейт, комбайнгейт, кремльгейт*. Це явище відзначено і в польській мові [77; 78]).

6. Зростання аглютинативності у структурі похідного слова виявляється у таких явищах, як ослаблення чи усунення багатьох видів чергувань на межі морфем, зростання інтерфіксації.

7. Збереження фонемного складу базової основи – характерна особливість новоутворень другої половини ХХ ст. (*Газпром, Нафтогаз, радбез, есбеушник*); написання типу *СНДшник* особливо виразно виявляють цю особливість новоутворень.

8. На рубежі ХХ-ХХІ ст. особливу активність виявляє неuzuальне словотворення. Воно пов'язане з демократизацією мови, ослабленням меж між різними сферами мови. Неuzuальне словотворення характерне для всіх сфер мови – розмовної мови, художньої літератури, жаргонів, але найінтенсивніше воно живе у ЗМІ – мові газет, насамперед і в Інтернеті. Можна припустити, що письмове мовлення зручніше для неuzuального словотворення, оскільки складні ігри, куди включені цілі серії слів, можуть складно сприйматися на слух.

9. Неuzuальне словотворення охоплює різні частини мови, але найширше – іменник. Найбільш активні неuzuальні іменники зі значенням абстрактної дії та ознаки, а також імена осіб. Це виявляється не лише в українській, а й у інших слов'янських мовах.

10. Неuzuальне словотворення породжує й серйозні номінації, й ігрові одиниці, розраховані на комічний ефект. Включення неuzuального слова у словник може бути свідченням його входження до літературної мови. Факти свідчать, що узус може порушувати норми мови, і це нерідко. Поширене жаргонне слово *тусовка* вже стало нормою. На цей шлях стає й слово *кілер*, витісняючи українське похідне слово *вбивця*. Наявність у семантиці слів *кілер* додаткового компонента *найманий* підвищує його шанси на виживання.

11. Багато з розглянутих вище явищ свідчать про активність процесів інтернаціоналізації та глобалізації, що діють у слов'янських мовах. Подібність між новими явищами словотворення в українській та інших

слов'янських мовах виявляється у всіх тенденціях, які були перераховані вище. Відмінності стосуються не сутності явищ, а складу діючих афіксів.

РОЗДІЛ 3. НОВА МЕТОДИЧНА ПАРАДИГМА Й ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВОТВОРУ

3.1. Особливості вивчення понять розділу «Словотвір» у сучасній школі

З лінгвістичної точки зору розділ «Словотвір» становить собою опис словотвірної системи сучасної української мови в аспекті синхронії, тому предметом словотвору є функціонування морфем [76]. Сама словотвірна система розуміється як сукупність словотвірних типів (моделей), їх функціональна продуктивність і непродуктивність у сучасній мові, а також взаємодія словотвірних елементів (морфів та морфем) у кожній частині слова й у самому слові. Цей розділ розглядає й формотворення, оскільки флексійна морфема, а також формотворчі афікси є найважливішими елементами вираження граматичних значень і відіграють виключно важливу роль у функціонуванні у мові.

Зміст та будова розділу «Словотвір» у шкільному курсі української мови орієнтовано на вивчення структурних компонентів слова як значущих елементів, а слова – як структурного цілого, що складається із певним чином пов'язаних між собою морфем. Мета розділу – ознайомити учнів зі словотвірною системою та з афіксальним багатством української мови, оскільки здебільшого за допомогою афіксальних засобів створюється великий лексичний запас та формотворення слів (та словозміна). І. І. Ковалик писав, що словотвірні елементи та їх комбінації забезпечують майже нескінченну кількість нових слів та нових відтінків, збагачення якими відповідає потребам зростання мови [44, с. 12].

Виділення словотвору як самостійного розділу програми уможливило системне вивчення словотворчих типів певного синхронного стану мови (тобто сучасного словотворення). Відомості історичного словотворення та етимології включаються в навчання факультативно.

Розуміння словотвірної морфематики як значущої частини слова зумовлено методичною закономірністю дотримання у процесі вивчення мови

структурно-семантичного принципу одночасного засвоєння «матерії» (звуко-буквенної форми) мовного знака та мовного значення. Теоретична методика диктує також і другий принцип вивчення мови: від мовної практики до теоретичних узагальнень.

Відомо, що вже у ранньому віці дитина засвоює значущі морфологічні елементи мови та майже безпомилково використовує їх для творення нових слів за аналогією. Свідоме засвоєння морфемної структури слова відбувається в початковій школі, коли учні опановують поняття «корінь слова» (спільна частина споріднених слів), «префікс» і «суфікс» (вони усвідомлюються за спільності службової функції та за розрізненням у морфемній структурі слова), «закінчення» (визначається як змінна частина слова, яка вказує на його граматичну належність та служить для зв'язку слів у реченні). Надалі вивчення функцій закінчень змінюваних частин мови сприяє глибшому засвоєнню всієї граматичної системи української мови, а зміцніле вміння правильно виділяти морфему в слові стане необхідною основою засвоєння більшості орфографічних правил.

При вивченні афіксальних морфем (префікса та суфікса) та їх ознак слід звертати увагу не тільки на їх лексичне значення, а й на відмінність їх функцій у слові. Так, префікс як словотвірний засіб приєднується до цілого слова, не змінюючи при цьому лексико-граматичного розряду похідного слова. Функція суфікса полягає в тому, що він, приєднуючись до твірної основи, переводить похідне слово в інший граматичний розряд. При порівнянні кореня з афіксальними морфемами важливо помічати, що корінь є головною значущою частиною слова, без якої немає його лексичного значення. При цьому корінь у морфемній структурі слова виступає як елемент, що оформляється: в похідній основі значення кореня уточнюється значенням службових афіксальних морфем (префіксів та суфіксів), а в непохідній – закінченням. У багатозначних словах відмінності у значенні кореневої морфемі веде до втрати словотвірних зв'язків між словами. Наприклад, *земля* у значенні «ґрунт» утворює словотвірний ряд *земляний*,

землянка, а *земля* у значенні «планета» – словотвірний ряд *земний*, *земляни*. Словотвірного зв'язку між словами *земляний* та *земний* немає. Подібні знання учні отримують при вивченні розділу «Лексика», тісно пов'язаного з основними поняттями словотвору.

Проблеми вивчення теми «Словотвір» пов'язані з узагальненим значенням і відомою абстрактністю морфем, які в мові самостійно не використовуються (тобто функціонують лише у структурі слова), але мають лексичне і граматичне значення: наприклад, суфікс *-ник*, маючи узагальнене значення особи, яка чинить дію, може приєднуватися до багатьох коренів (*вантажник*, *пакувальник*, *ракетник* та ін.). У граматичних формах цих слів вантажники (*-ів*, *-ам*, *-ами*, *-ах* тощо) закінчення вказують на граматичні ознаки іменників у певних відмінкових формах, отже, закінчення носить також узагальнений характер.

Уявлення про морфем як одиницю словотворення пов'язано з висвітленням її властивостей, типів та диференціальних ознак, відрізняють морфему від інших одиниць мови (від слова, основи слова та ін.).

Сучасне лінгвістичне вчення про морфему як одиницю мови визначається основною її властивістю, притаманною всім типам морфем, – наявністю значення, основною та особливою функцією – утворенням нових слів та їх граматичних форм.

Сприйняття морфеми як значущої одиниці становить великі труднощі для учнів: обидва терміни «морфема» та «значуща одиниця мови» абстрактні. Значення слова як лексичної одиниці пов'язано з певним поняттям позамовної дійсності, значення морфеми багато в чому умовне, асоціативне, що ускладнює виявлення самої морфеми у структурі слова.

У шкільних підручниках розділ «Словотвір» включає традиційно виділювану тему «Склад слова» і, відповідно, морфемний аналіз слова [52]. Учні повинні засвоїти, що за морфемного аналізу послідовно вичленовуються всі значущі частини слова (закінчення, основа, суфікс, префікс, корінь) шляхом зіставлення спільнокореневих та одноструктурних

слів. При словотвірному аналізі відокремлюються не всі значущі частини слова, а тільки дві: твірна основа та спосіб творення даного слова, тобто вичленовується та морфема, за допомогою якої утворено це слово. Твірна основа тут – це найближче споріднене слово, від якого утворено нове слово і яким воно мотивується (пояснюється). Твірна основа – це саме та одиниця, з якою учні найчастіше мають справу при встановленні словотвірних зв'язків між словами.

Словотворчий розбір, який має самостійне значення та самостійну наукову цінність, відрізняється від морфемного аналізу. Мета словотворчого аналізу розвиток уявлень учнів про шляхи поповнення словникового запасу, встановлення типових механізмів творення слів в українській мові в її сучасному стані. Морфемний аналіз розкриває структуру вже наявних у мові слів і становить діахронічне дослідження будови слова. Змішування різних видів аналізу словотвірної структури слова – одна з труднощів викладання даної теми [52].

Підкреслимо ще раз: для словотвірного аналізу не обов'язково проводити повний розбір слова за складом, важливо визначити морфему, завдяки якій утворилася нове слово з новим лексичним значенням. Саме цим відрізняється словотвірний аналіз від аналізу слова за складом (морфемного аналізу), де часом увага до значення морфем не є суттєвою і відходить на другий план. Наприклад, слово *бетонник* називає людину, професія якого пов'язана з виготовленням та укладання *бетону*. Лексичне значення особи слово отримало завдяки суфіксу *-ник*, яким слово *бетонник* відрізняється за значенням від слова *бетон*. Пор. також слова *прибігати*, *забігати*, *вибігати* та ін., де різне лексичне значення слів залежить від різних за значенням префіксів. Визначення лексичного значення префікса допомагає знайти найближче слово, від якого утворилося це.

Аналіз морфемної структури слова в школі починається із знаходження закінчення та основи, але далі він тісно пов'язаний із встановленням словотвірних зв'язків: наприклад, при аналізі слова *безкорисний* учень 1)

виділяє закінчення *-ий* та основу *безкорисн-*; 2) робить висновок, що твірна основа утворена від слова *корисний* за допомогою префікса *без-*; 3) шляхом зіставлення спільнокореневих слів *користь, користуватися* тощо вичленовує корінь *корис-* і висновкує, що морфема *-н* є суфіксом.

Морфемний та словотвірний розбір доповнюють один одного, але це два різні, хоч і взаємопов'язані види аналізу, кожен з яких виходить з набору існуючих у мові морфем, проте враховує життя і функціонування слова в сучасній мові. Школярі повинні отримати уявлення про те, що морфемний склад слова не є незмінним: у процесі розвитку мови те чи інше похідне слово, що раніше членувалося на морфемі, може стати непохідним, нечленованим; відбувається зміна структури слова, чи опрощення. При цьому коренева морфема перестає сприйматися в її первісному лексичному значенні: наприклад, у словах *перемога, участь, прекрасний* сталося зменшення кількості морфем у результаті злиття службових морфем з коренем (у цих словах коренева морфема дорівнює непохідній основі), а історично споріднені слова *народ, природа, родина, урожай* та ін. у сучасній мові є різнокореневими, і кожне з цих слів має свої словотвірні гнізда [52].

Розуміння складних явищ словотворення необхідно, щоб швидко і правильно визначити склад слова зі зв'язаним коренем, непродуктивним суфіксом, етимологічним префіксом, тобто аналізувати слово, з огляду на його історичний морфемний склад, членованість слова в сучасній мові. Співвідношення діахронічного та синхронічного у слові – одне із складних питань словотвору.

Нерідко при аналізі слів *привіт, природа, причина* та ін. учні помилково виділяють етимологічний префікс *при-*, яка не існує в цих словах у сучасній мові, а в словах *престол, прекрасний* тощо – префікс *пре-*. Це слова із зв'язаним коренем, тобто таким коренем, який в сучасній мові не може виступати в «чистому» вигляді, а зустрічаються у поєднанні з префіксами, суфіксами та іншими коренями, таким, наприклад, як *бав-* (*прибавка, добавка*); *во(й)-* (*воювати, воєнний, воїн*); *дяг-* (*вдягти, одягнути*);

й- (*вийти, відійти*); зу- (*взутися, роззуватися, перевзутися*); вул- (*вулиця, вуличний, провулок*). Слово *кільце* (етимологічно похідне) утворилося від слова *коло* (*круг, колесо*) і мало зменшувальне значення. У сучасній мові це слово непохідне (корінь *кіл-* і суфікс *-ц* злилися в одну кореневу морфему, і слово *кільце* втратило своє зменшувальне значення). Слова *кільце, колесо, коло* у сучасній мові – різнокореневі слова.

Потрібно мати на увазі, що при зміні структури слова (при опрощенні) літерний склад слова частіше всього не змінюється, а словотвірні елементи, хоча вже не виділяються, продовжують жити в слові. Тому етимологічний аналіз може бути використаний для формування орфографічно грамотного письма.

Наукове пояснення етимологічних процесів – справа складна: потрібно знати не лише факти сучасної мови, але і її історію, фонетичні, граматичні, лексичні закономірності, дані споріднених мов та ін., тому при зверненні до етимології необхідно користуватися відповідними виданнями (етимологічними словниками). Необхідні відомості про будову українського слова можна знайти й у словниках морфемних та словотвірних.

Звернення до етимологічного аналізу в школі має велике пізнавальне та практичне значення для формування орфографічних навичок, так як у сучасних написаннях похідних слів відбиті звукові та морфологічні системи минулих епох. Багато орфограм та орфографічних правил ґрунтуються на знанні складу слова та законів словотворення, тому вміння правильно виділити морфему у слові часто є умовою грамотного письма.

Словотвір як самостійний розділ науки про мову протиставляється словозміні. Ці динамічні процеси у мові принципово різні. Школярі повинні усвідомити, що в результаті словотворення за допомогою словотвірних афіксів – префіксів та суфіксів – з'являються нові слова, різні за значенням та вживанням, а при відмінюванні та дієвідмінюванні шляхом зміни закінчень відбувається словозміна, тобто утворюються граматичні форми одного й того ж слова. Це одна з важких для учнів проблем.

Закінчення є показником словозмінних граматичних процесів (відмінювання і дієвідмінювання). З поняттям «закінчення», з яким учні знайомляться у початковій школі, пов'язане нове для них поняття «основа слова». Лінгвістичне визначення закінчення пов'язане з уявленням про нього як про значущу частину слова, яка не вказує тільки на належність слова до певного лексико-граматичного класу, а й на певну граматичну форму цього слова.

Вміння виділяти закінчення формується на основі зіставлення змінних форм слова, а також розмежування змінюваних і незмінюваних частин мови. Саме з виділення закінчення починається морфемний розбір, а вміння виділяти закінчення означає одночасно і вміння знаходити основу слова. Слід зазначити, що відмінність словотворчої основи від слова полягає не тільки в будові (основа – це частина слова), але і в лексико-граматичному значенні: слово має самостійне лексико-граматичне значення, а основа лише вказує на лексико-граматичну віднесеність слова і здатна викликати асоціативні зв'язки.

При визначенні основи нерідко виникають деякі труднощі. Так, слова, що закінчуються на м'який приголосний, який на письмі позначається м'яким знаком, який повинен бути віднесений до основи, помилково виділяють як закінчення.

Порядок словотворчого розбору та зразки важких для аналізу випадків можна знайти у розділі «Розбір слів за складом та словотвірний розбір слова» [52].

Для учнів розділ «Словотвір» важливий як розвиваючий і формуючий компонент лінгвістичної компетенції, що активізує мисленнєву діяльність, що прищеплює вміння міркувати і мотивувати правильність лінгвістичного аналізу будь-якого мовного факту. Школяр переконується в тому, що величезне словникове багатство української мови пізнаване і ним можна активно користуватися у творчих цілях. Для цього треба досягнути

словотвірну систему мови: дізнатися, якими засобами вона володіє і якими шляхами поповнюється словникове багатство мови.

3.2. Нові методичні технології у викладанні розділу «Словотвір»

Викладання української мови є пріоритетним у сучасній освіті у зв'язку з тим, що українська мова має особливий статус метапредметної дисципліни. «Жодна шкільна проблема не може бути вирішена, якщо учень погано чи недостатньо добре та вільно володіє рідною українською мовою, оскільки рідна мова – це основа формування та розвитку мислення, уяви, інтелектуальних і творчих здібностей учня, навичок самостійної навчальної діяльності; це умова успішного навчання в школі, у вузі при оволодінні професійними навичками; це основний канал соціалізації особистості, долучення її до культурно-історичного досвіду людства».

Тому системоутворюючою домінантою курсу української мови стає мовленнєва діяльність і ціннісні орієнтири, що дозволяють усвідомити рідну мову як найбільше надбання народу і велику творчу силу у комунікаційному процесі пізнання світу.

Головним засобом отримання знань у дітей на першій стадії навчання був і залишається шкільний підручник, що є платформою для формування ключових понять та компетенцій, які повинні скласти основу всього наступного розумового розвитку. А. Кващук висловлює таку думку, що «підручник існує для того, щоб допомогти школяру закріпити у пам'яті знання, що повідомляються вчителем на уроці, та підручник має навчити дітей сам. Він повинен бути побудований таким чином, щоб школярі могли самостійно, без допомоги вчителя зрозуміти викладені знання та навчитися їх застосовувати на практиці» [35, с. 39]. Для вчителя хороший підручник – це опора у роботі, можливість зробити урок продуктивним та цікавим. Слід зазначити, що нині змінюються функції підручників, оскільки час не стоїть на місці і сучасному учневі необхідно використовувати мережеві, інформаційні можливості для навчання та соціалізації.

Сучасне розуміння освітньо-виховної функції рідної мови спирається на новітні досягнення науки, які дозволяють вирішувати педагогічні проблеми якісно на новому рівні. Педагогічна майстерня – це технологія, яка поєднує ігрові, дослідницькі, проблемні види діяльності. На заняттях учням цікаво працювати, допомагати друзям, весело слухати відповіді інших, відпадає функція примусу. Нестандартного підходу до заняття вимагає підготовка майстерні, ніщо не заучується, все засвоюється лише у дії. Ця технологія, за словами Г. Івашиної, впливає на розвиток індивідуальності дитини [26].

Педагогічна майстерня акцентує увагу на розвитку індивідуальності, мислення та творчих здібностей учнів. Важливий – процес, а не лише результат творчого пошуку. Саме він долучає учня і вчителя (майстра) до радості творчості, до самостійної дослідницької та творчої діяльності.

Технологія педагогічних майстерень у поєднанні з інтерактивними інформаційними технологіями дозволяє істотно підвищити ефективність освітньо-виховного процесу, розв'язати задачі виховання творчо вільної особистості, поліпшити пізнавальну активність учнів, що призводить до підвищення ефективності навчання.

Технології, які ми пропонуємо, фактично ще не застосовуються в школі, хоча вони справді є результативними.

Розроблена оригінальна методика передбачає використання нових в навчанні рідної мови технологій ситуативного характеру, які допомагають закріпити і відпрацювати отримані знання, дозволяють орієнтуватись у ситуаціях, мають змагальний характер і підвищують мотивацію навчання. Див., гра-змагання «Будь наготові!», гра на правила «Подумай і відповідай!», діалог із текстом «Я так розумію слово-образ у цьому тексті», ситуативно-тематичне навчання («Мої друзі», «Оповідання про свої успіхи», «Кіно», «Прочитана книга»). Звичайно, учнів потрібно залучити до такої діяльності, оскільки ситуативність для них внутрішньо цікава, природна, відповідає особистісним устремлінням і допомагає живому спілкуванню.

У навчальних ситуаціях необхідний для вивчення та запам'ятовування мовний матеріал записується на дошці.

Приблизні репліки учасників ситуації: «У вихідний день ми відправляємось подорожувати незнайомими місцями, їдемо на дачу, в село». «Ми в неділю з мамою та братом йдемо до лісу. Мама знає ягідні місця, де росте чорниця та малина. Іноді зустрічаємо справжній малинник зі стиглими ягодами». «Коли ми відпочивали на морі, вечорами слухали морський прибіій». «Мені запам'ятався вихідний день, коли ми збирали гриби». Якщо встанеш рано, то по росі йдеш у глиб лісу, тоді збереш кошик грибів: і підберезники, і підосичники; у сухому ялиновому лісі трапляються лисички.

Наприклад, ситуація: «Як я провів вихідний день». Записується й шлях утворення похідного слова: *дорога* – *подорож* – *подорожувати* – значення похідного слова «мандрувати по знайомих місцях». Див. також можливі похідні слова: *велосипед* + *-ист* – виходить слово *велосипедист*. До основи *ягід* + суфікс *-н* – *Ягода* – *ягідний* (*ягідні місця*). *Чорний* – *чорниця* – *чорничник*. *Малина* – *малинник*. *Море* – *морський* (*морський прибіій*). *Річка* – *річкова* (*річкова пристань, гавань, канал*). *Береза* – *підберезник*. *Осика* – *підосичник*. *Лисиця* – *лисички* (гриби рудого кольору, схожі на руду лисицю). *Ялина* – *ялиновий*.

Усна навчальна ситуація може поєднуватися з письмовими завданнями творчого характеру, див., твори: «Як я провів вихідний день», «Незабутня поїздка до моря», «Мій відпочинок влітку», «Як я провів літо», «Влітку в лісі», «Влітку на дачі» тощо.

Ситуативне навчання вимагає від вчителя створення на уроці атмосфери невимушеності, доброзичливості, уваги кожної думки.

Шкільна практика гостро зацікавлена в дослідженнях, які забезпечують розуміння смислового значення (тобто семантики) мовного знака («матерії мови» за М. П. Кочерганом 48]), без яких неможливо повноцінне оволодіння найбагатшими ресурсами рідної мови. М. І. Пентилюк відзначає, що «знання будь-чого саме собою мало збагачує людину, бо важливий не стільки

практичний ефект навчання, як те, що знання вносить у формування людини як особистості» [53, с. 57]. Цінність підручника та викладеного матеріалу підвищується тим, що він виховує мовними засобами школярів і є тим каналом, через який в душу і свідомість учня проникає виховний вплив» [53, с. 58]. Учні повинні усвідомлено і чітко представляти ті життєві ситуації та сфери спілкування, в яких їм доведеться користуватися хорошим, розвиненим і грамотним українським мовленням.

У сучасному шкільному курсі української мови словотвірні поняття вивчаються на усіх ступенях навчання. Елементарні відомості про морфеміку та творення слів учні отримують у початкових класах. У середніх класах учні знайомляться з основними поняттями структури слова та словотворення.

Вивчення словотворення має для школяра освітнє та практичне значення. Знайомство зі словотворенням дає змогу показати розвиток структури слова та способів словотворення, що підпорядковується певним і суворим закономірностям; виявити взаємозв'язки, які існують між одиницями різних рівнів мови; глибше пізнати граматичний лад мови, оскільки найважливішими способами вираження граматичних значень в українській мові є закінчення, а також формотворчі афікси. Вивчення словотвору сприяє усвідомленню стилістично забарвленості афіксів; осмисленому збагаченню словникового запасу учнів, оскільки знання будови слова сприяє кращому розумінню семантики слова, виразних його можливостей.

Робота зі словотворення служить найважливішою основою, на якій базується вивчення орфографії та формування орфографічних навичок.

У шкільному курсі української мови розрізняються морфологічні (префіксальний, суфіксальний, префіксально-суфіксальний, безсуфіксний, складання) та неморфологічні (злиття сполучень слів в одне слово та перехід слів однієї частини мови до іншої) способи словотворення.

«Префіксація є панівним способом у системі внутрішньодієслівного словотворення. По черзі приєднуючи різні префікси, багато дієслів здатні

утворювати цілі ряди слів, що відрізняються лексичним і видовим значенням» [26, с. 9].

«Суфіксальний спосіб особливо широко використовується при утворенні іменників, прикметників і особливо дієслів» [26, с. 9].

У чинній програмі та в підручнику не знайшов відображення новий підхід до словотвору, суть якого полягає у вивченні словотвору як самостійного розділу науки про мову [58].

Вихідним поняттям у шостому класі є словотворення як явище мови, що протиставляється словозміні. В результаті його вивчення в учнів має скластися уявлення про слово та його форму. П'ятикласники переконуються, що за допомогою суфіксів та префіксів, тобто шляхом словотворення, зазвичай різні спільнокореневі слова творяться; за допомогою закінчень вони змінюються, тобто шляхом відмінювання і дієвідмінювання утворюються різні граматичні форми одного і того ж слова. Бажано звернути увагу учнів на той факт, що словозміна не фіксується словниками, оскільки у словниках містяться лише слова в їхній початковій формі. Окремі форми зазначаються іншим шрифтом. А слова, що виникли внаслідок словотворення, заносяться до словників.

Основним словотворчим поняттям у п'ятому класі є твірна основа та спосіб словотворення. Твірна основа – одна з мовних одиниць, на основі якої утворені чи утворюються нові слова [52].

Словотвірний аналіз вивчається в п'ятому класі. Робота над цим поняттям передбачає з'ясування учнями сутності способів словотворення, визначення вихідної одиниці, від якої утворено дане слово, формування у школярів вміння робити словотвірний розбір.

У зв'язку з вивченням способів словотворення в учнів виробляється навичка встановлювати словотворчі зв'язки між словами, тобто знаходити найближче слово, від якого безпосередньо утворене це похідне слово і яким воно мотивується (пояснюється).

Приступаючи до словотвірного аналізу, вчитель повинен з'ясувати, чи правильно розуміють учні семантику аналізованого слова.

При доборі дидактичного матеріалу необхідно залучати тексти художніх творів, які не лише насичені досліджуваними структурами, але й можуть бути використані для виховного навчання та розвитку мовлення учнів [52].

Вивчення семантики, тобто значення мовного знака в середній школі передбачає наявність певного обсягу теоретичних відомостей, а також вправ та завдань для учнів на виявлення семантико-стилістичних значень словотвірних афіксів, що дозволить розуміти сенс, передаваний текстом. Виявлення семантичних особливостей і метафоричних значень у різнорівневих мовних засобах має велике значення для точності та результативності побудови будь-якого комунікативного акта, у тому числі у повсякденному мовленні. Дослідження семантики словотвірних засобів як наукового поняття в систематичному курсі української мови починається у 5-6 класах. Ця робота має значення не тільки для розвитку мислення, але й для виховання смаку до слова, а також для орфографічно грамотного письма.

3.3. Вправи для формування умінь та навичок зі словотвору української мови

У процесі вивчення розділу «Словотвір» учні мають набути таких умінь та навичок: 1) розрізняти похідні та непохідні слова; 2) для похідного слова визначати його твірне; 3) виділяти у твірному слові ту частину, яка використана як твірна основа; 4) визначати засіб словотвору; 5) визначати спосіб словотворення; 6) групувати слова щодо спільності словотвірних ознак: а) похідні та непохідні, б) утворені одним засобом; в) утворені одним способом; 7) робити словотвірний аналіз слова.

Розглянемо деякі вправи, які допоможуть сформулювати зазначені вміння.

Вправа 1. Запишіть за зразком: меблі → меблевий, меблювати (подані слова *вода, водяний, водянистий, водій, підводник; зима, зимовий, зимівля, перезимувати, зимівник*).

Це завдання запропоновано учням для вивчення способів словотворення та спрямоване на повторення матеріалу, вивченого у 5 класі.

Завдання дозволяє повторити важливі теоретичні положення: морфема є значущою частиною слова (учні повинні розвести слова *вода* і *водій* як не спільнокореневі і не пов'язані словотвірними відношеннями); префікс та суфікс служать для творення нових слів. Викликає нарікання система запису:

Важливо сформувати в учнів вміння позначати за допомогою стрілки лише відношення у словотвірній парі, один словотвірний крок. Тому доцільно запропонувати зразок, у якому слова згруповані попарно (*меблі → меблевий, (меблі → меблювати)* або оформлені у вигляді елементів словотвірного гнізда, яке наочно представляє словотвірні відношення, наприклад:

*Вода → водя-н-ий → водян-ист-ий
під-вод-ник*

Зверніть увагу на те, що окремі твірні основи не наведені у завданні, наприклад, у словотвірному ряді *зима, зимовий, зимонька, перезимувати, зимівник* відсутнє слово *зимувати* – твірна основа для *перезимувати*.

Вправа 2. Яким чином утворені подані слова: *листопад, пароплавчик, лісостеп, носоглотка, водопровід, лісопарковий, ракетноносій, лісосмушка* та ін.

Це завдання формує важливе вміння як твірні основи вказувати найближчі мотивуючі основи, а не непохідні слова, початківці словотвірний ланцюжок. Так, слова *пароплавчик, лісопарковий, лісосмушка* утворені суфіксацією від складних іменників, а решта слів – додаванням (або додаванням з нульовою суфіксацією).

Вправа 3. Визначте морфемний склад поданих слів. Як опинилися в цих словах два суфікси, два префікси? Запишіть за зразком, як утворені ці

слова, назвіть способи їхнього творення: перепідписати, регулювальник, недобачати, стрільбище.

Приклад: *біл-уват-еньк-ий; білуватий-енький ← білий-уватий ← білий.*

Завдання дуже важливе з теоретичної та практичної точки зору для розуміння співвідношення між морфемним та словотвірним розбором (морфемний розбір з опорою на словотвірний ланцюжок для слів із вільним коренем). У цьому завданні вперше для розбору запропоновані слова, що мають кілька префіксів або суфіксів, та запропоновано алгоритм їхнього виділення.

Вправа 4. Запишіть складні слова, в яких був би той самий корінь, що і в поданих (подано слова *вода, падати; ліс, рубати; праця, любити* та ін.)

Учні повинні утворити складні слова з урахуванням наведених твірних основ.

Вправа 5. Випишіть спочатку складні слова, потім інші (подані слова *дослідник, дощомір, співавтор, антициклон закріплювач, бджоляр, водопостачання, прадід, довгошийй, сміливість, чорнобривці* та інші).

Вправа 6. Від поданих слів утворіть споріднені суфіксальним способом: *навчання, гігант, стихія, магістраль, родзинка, мавпа, студент, міра, автобус, Одеса, Ізмаїл, Полтава.*

Завдання корисне, демонструє синонімічні відношення деяких суфіксів.

Вправа 7. Від дієслів утворіть назви осіб за дією. Виділіть використані суфікси: *будувати, мріяти, шукати, перемогти, наслідувати, поширити, орати, косити, пекти, перекладавати, охороняти, зварювати.*

Завдання дозволяє виділити групу синонімічних суфіксів зі значенням 'особа за дією'. У завданні будуть представлені суфікси -ник, -тель, -іст, -ист, -ар, -яр, -ач та ін. Завдання можна доповнити, запропонувавши учням навести свої пари слів з тим самим суфіксом, що передає це значення (тобто того ж словотворчого типу). Завдання можна ускладнити, попросивши навести приклади слів, у яких ці ж суфікси мають інше значення (*вимикач, чайник*).

Вправа 8. Від якого слова утворено це? Виберіть із двох слів у дужках вихідне (наведені слова: *мрійниця* (*мрія, мрійник*), *щасливчик* (*щастя, щасливий*), *перлінка* (*перлина, перли*).

Завдання надзвичайно важливе, оскільки дозволяє продемонструвати словотворчі відношення, за яких похідне слово може бути твірним для іншого слова, адже однією з найпоширеніших помилок під час словотвірного розбору є помилка неправильного визначення твірної основи: твірною вважають не безпосередню твірну основу аналізованого слова, а вихідне непохідне слово у словотвірному ланцюжку.

Вправа 9. Укажіть, яким способом були утворені слова *соратник, сусід, стріляти, вузький*,

Це завдання пропонує учням зробити етимологічний розбір слів, співвіднівши слово *соратник* зі словом *рать*, *сусід* – зі словом *сидіти*, *стріляти* – зі словом *стріла* тощо.

Завдання вимагає значних коментарів з боку вчителя про розрізнення історичного та синхронного словотвірного розбору та про можливості зміни морфемного складу слова.

Вправа 10. Від поданих слів утворіть слова за зразком: $C \supset +$ суфікс – к(-). Слова якої частини мови вийдуть? Чи можна за цією схемою здогадатися про морфологічні ознаки слова? Поясніть, чому слова розділені на дві групи. Від слів якої групи утворюються іменники зі значенням «людина»?

Яка морфема надає словам це значення? (Подано слова: 1) рука, нога, книга; 2) друкувати, машиніст, доповідач.

Завдання багатофункціональне. По-перше, воно спрямоване на формування вміння працювати зі схематичним зображенням процесу словотворення. По-друге, воно формує уявлення про суфікс як про афікс, що утворює слова певної частини мови. По-третє, звертає увагу на зв'язок суфікса з певною частиною мови. По-четверте, звертає увагу на словотвірне значення афікса. Іншими словами, учні отримують відомості про таке

найважливіше теоретичне поняття словотвору, як словотвірний тип, в якому враховується безліч параметрів: частина мови твірної і похідної основи, засіб словотворення, словотвірне значення.

Вправа 11. Хто більше запише слів, утворених вказаним способом: $\neg +$ казати \rightarrow ? Якою частиною мови будуть записані слова і чому? Визначте, чи змінюється лексичне значення слова кожному прикладі.

Завдання демонструє, що приєднання префікса не здатне змінити частиномовну приналежність слова і формує вміння самостійно добирати приклади заданого мовного явища. Звертає увагу учнів на семантику префікса.

Висновки до розділу 3

Отже, вивчення словотворення має для учня закладу загальної середньої освіти важливе освітнє та практичне значення. Знайомство зі словотворенням дає змогу з'ясувати особливості розвитку структури слова та способів словотворення; виявити взаємозв'язки, які існують між одиницями різних рівнів мови; глибше пізнати граматичний лад мови, оскільки найважливішими способами вираження граматичних значень в українській мові є закінчення, а також формотворчі афікси.

Вивчення словотвору допомагає кращому усвідомленню стилістично забарвленості афіксів; осмисленому збагаченню словникового запасу учнів, оскільки знання будови слова сприяє кращому розумінню семантики слова, виразних його можливостей.

Робота зі словотворення служить основою, на якій базується вивчення орфографії та формування орфографічних навичок.

ВИСНОВКИ

Розгляд словотвору у новій науковій парадигмі дозволяє висновкувати, що настав час у лінгвістиці подолати конфліктогенність різних, іноді протилежних, наукових концепцій, із взаємними звинуваченнями їх представників щодо недоліків наукових поглядів опонентів, які зайшли вже в глухий кут та не народжують ніяких наукових відкриттів. Настав час, взявши з кожного вчення, підходу до мови найкраще, позитивне, визнати й те, що в кожному з них є й недоліки. І ці недоліки часто викликані людським чинником, соціальністю науковців, тим, що у лінгвістичній науці, як і в інших, нерідко, через авторитетний статус вченого, його прорахунки та помилки не просто не визнаються науковою спільнотою, охороняються нею як щось священне, недоторкане, а й знаходять подальший розвиток в концепціях учнів, послідовників, все далі віддаляючи науковий опис від дійсності. І цей факт, якщо заплющувати на нього очі й надалі, є, мабуть, найнебезпечнішим для науки явищем. Настав час у лінгвістичній науці «громадити каміння», збирати все конструктивне до купи, визнавши недискретність, континуальність об'єкта та недосконалість класифікацій, час інтеграції мовознавчих наук.

Функціоналісти, представники лінгвосеміотики сварять прихильників формального підходу до мови, що останні в мові звертають увагу лише на форми, а не на значення, але й розвиток поглядів представників перших двох учень призвів їх до висновку, що сфера мовних значень (віднесеність їх до лексичних чи граматичних, морфологічних чи синтаксичних тощо) визначається не особливостями значення, а специфікою форм, тобто до визнання домінування формального у цій ланці мовної структури. Безперечно, прогресивним досягненням функційного підходу є такі процедури, як «перехресний аналіз від форм до значень і від значень до форм», визнання континуальності, функційної структури мовних явищ і категорій з протиставленням «центру», «периферії», різних «перехідних зон».

Але слід визнати також, що функціоналісти десь трохи відхилилися від того шляху, що наближав їх до істини, «застрягши» у функційно-семантичних полях, особливо дієслівних, розпрацювавши концепцію нульових відмін, яка є, за суттю, апогеєм формалізму, натомість відмовившись в чомусь від опису мовної структури як цілості.

Структурний метод, будучи дуже прогресивним на певному етапі розвитку мовознавства, давши йому (прямо чи непрямо) істинне розуміння мови як структури, де є чіткі одиниці, пов'язані певними відношеннями, створивши достовірні дослідницькі процедури, призвів і до деяких хибних думок, прийомів. Таким є намагання систематизувати опис структури мови за безвинятковою моделлю, розкресливши систему мови як таблицю, де всі факти мають зайняти свою клітинку, лише одну, а пустих клітинок залишитись не повинно. Це призвело, зокрема, до помилкового виділення так званого парного (узгоджувального) роду не як явища, а як окремої грамеми роду із своїм граматичним значенням.

І все ж, мовознавство як наука останнє століття не стояло на місці: розпрацьовувалися прогресивні семіотичний, комунікативний, когнітивний, функційно-семантичний підходи, які принесли об'єктивне наукове розуміння мови як системи знаків; як системи, стратифікованої типами знаків і відношеннями між ними; як когнітивного соціального процесу, здійснюваного людиною через комунікацію, спрямованого на відображення дійсності (мова – це система категорій відображення дійсності). Але ці досягнення майже не вплинули на шкільну програму. Через це складається враження, що основне завдання шкільної освіти – навчити хоч якось грамоти неписьменне населення, яке було актуальним на початку ХХ століття, не змінилося, а діти – істоти переважно розумово відсталі, інакше для чого приховувати від них прості істини про рідну мову, вводячи їх в оману? Опановуючи методично лише норми літературного стандарту на уроках української мови, в учнів складається враження, яке перетворюється на переконання і закріплюється з року в рік, що літературний стандарт – це і є

українська мова. Це не просто знецінює для учнів живу діалектну форму мови – живодайну силу загальнонародної національної мови, а взагалі дезорієнтує їх у розумінні мови як єдності цих двох основних форм. Шкільна програма залишається гіперорієнтованою на писемну форму мови (диктант і досі залишається основною діагностичною формою виявлення, перевірки мовної компетенції учнів), що також деформує об'єктивне сприйняття мови учнями. Але ж мова це комунікація, а не мовчазне написання під диктовку. Такий підхід, переконані, вбив не один учнівський талант.

Незрозуміло, чому автори шкільних підручників і досі переконують учнів, що граматики, морфологія зокрема, виражає внутрішньомовні відношення, чому від школярів (та й нерідко студентів), скажімо, приховують те, що відмінок служить не лише для зв'язку слів у реченні, а виражає відношення предметів, явищ позамовної дійсності, названих іменниковими відмінковими формами, їхні якісно-функційні прояви. Водночас акцент робиться на ненаукових, аморфних, суб'єктивних ознаках державної мови. Так, серед знань про українську мову випускників шкіл, в пам'яті останніх найчіткіше закарбована теза про її милозвучність. Це, безперечно, добре, оскільки відбиває позитивне оцінне ставлення мовців до мови. Але ж це радше епітет, поряд з рідна, материнська, барвінкова, солов'їна тощо, суб'єктивна, а не об'єктивна характеристика мови, адже будь-яка мова, навіть мови аборигенів Австралії, насичені, клацаючими горловими приголосними, є милозвучними для їх носіїв, бо ці звуки милі для них.

Новий науковий погляд на місце словотвору в системі наук про мову полягає в тому, що він є складником морфології, як науки, що об'єднує морфемологію, словотвір і парадигмологію (в старій термінології – морфологію у вузькому розумінні, морфологію як «граматичне вчення про слово», як «науку про частини мови»). Такий погляд прогресивний з багатьох причин, інтеграція наук тут – не самоціль, не віяння моди. По-перше, такий

погляд упорядковує систему лінгвістичних наук, приводячи її у відповідність до вчення про рівні мовної структури та їх основні одиниці, а, по-друге, він дозволяє пояснити проблеми розрізнення лексичного і граматичного значень, сфер лексики і граматики, їхню взаємодію, реалізувати континуальний опис мовної структури, де між крайніми зонами континуумів взаємодіючих між собою категорій немає непроникних перетинок, а є лише перехідні зони. В старій класифікації логіка відповідності одиниць мовної структури, її рівнів та наук, що вивчають ці рівні як об'єкти стосовно основних рівнів була наявна лише щодо фонетики (фон, фонема – фонетико-фонологічний рівень – фонетика і фонологія), лексики (лексема – лексико-семантичний рівень – лексикологія) та синтаксису (синтаксема – синтаксичний рівень – синтаксис), натомість щодо морфології була плутанина. З одного боку, основна одиниця морфологічного рівня – морфема, але морфологія визначає своїм об'єктом слово як граматичну одиницю. Очевидним є порушення логіки і підміна понять на всіх ланках цієї логічної=нелогічної схеми. Намагання встановити логіку на першому рівні кореляції дозволяє стверджувати, що таки морфема є основною одиницею морфологічного рівня мовної структури, але цей рівень об'єктивно складний і, очевидно, має ще якісь одиниці, а також складність його пов'язана із тим, що саме морфологія є тим континуумом, що становить собою велику перехідну зоною від лексики до граматики, маючи, водночас, основними об'єктами – граматичні об'єкти. Це змушує лінгвістів визнати, що морфема – основна одиниця морфологічного рівня, реалізована в мовленні в морфах, але базові морфеми повнозначних слів (корені) є більшою мірою лексичними одиницями, центрами вираження лексичних значень словоформ, натомість афікси є морфемами більшою мірою граматичними і центром вираження граматичного значення (найграматичнішою морфемою) в українській мові є флексія. Вивченням морфем як одиниць морфологічного рівня займається морфемологія як складник морфології.

Другим складником морфології є словотвір, який є наукою про словотвірний рівень мовної структури, традиційно віднесений до

периферійних рівнів, оскільки має об'єктом проміжне між лексикою і граматиною явище – похідне слово (чи точніше, саме словоформу похідного слова, оскільки в науці дефолтно поширене широке наївне розуміння слова, бачення за будь якою словоформою повнозначного слова – слова, а цей об'єкт – словоформа – вже ближче до граматики). Таким чином, словотворення, як і морфеміка, є своєрідним континуумом, перехідною зоною, між лексикою і граматиною, проблематика якого – граматична, оскільки словотвір розглядає саме словоформи (одиниці граматики), хоч і лише ті, що осмислюються мовцями як нові лексеми порівняно з їхніми вихідними структурами (твірними базами), розглядає він їх з позицій їхньої морфемної структури, яка частіше пов'язана з афіксальними (граматичними) змінами, перетвореннями синтаксичної структури (граматичне явище) на нове слово, або змінами частиномовної (лексико-граматичної) належності, пов'язаними нерідко (морфолого-синтаксичний спосіб словотворення) із синтаксичними (граматичними) трансформаціями.

Третім складником морфології є парадигмологія. Нова назва цій науці знадобилася не лише тому, що термін морфологія вже використано як родовий щодо цієї піднауки, а й тому, що її основним об'єктом є морфологічна парадигма, а не слово, чи частина мови. Частина мови не є окремою мовною одиницею, а є результатом найвищого рівня узагальнення парадигмології, найбільшого наближення цього континууму з його граматичною проблематикою і об'єктами до лексичного рівня, де знаходять узагальнення за граматичними критеріями (вияв граматичних категорій у парадигмах) найкрупніші лексико-граматичні розряди слів – частини мови. Слово також не може бути об'єктом цієї піднауки, оскільки таке визначення об'єкта зумовлене наївним розумінням слова. Або нам слід визнати, що поняття слово і лексема не синонімічні поняття, а абсолютно різні речі, але це не так. Тоді, якщо слово є об'єктом лексико-семантичного рівня, то воно не може бути об'єктом іншого основного розділу мовознавства. Те, що вчені в результаті абстрагування від граматичних ознак автономних номінативних

(і прономінативних) одиниць (словоформ), усвідомлюють їх як слова, наповнені лексичним значенням, – це результат їхнього пізнання мови, пізнання словоформ як єдиних реальних спостережуваних автономних номінативних об'єктів, на лексико-семантичному рівні. Ці ж автономні номінативні одиниці (словоформи), будучи також єдиним доступним для чуттєвого сприйняття людини об'єктом з поміж номінативних одиниць, є об'єктами пізнання й граматики, морфології, парадигмології. Але лінгвіст-граматист, спостерігаючи ці об'єкти, ставить собі вже інше завдання – згрупувати їх відповідно до їх формальних граматичних показників у формотвірні та словозмінні морфологічні парадигми, визначивши також, які значення вони типово виражають в системі мови, сформулювавши і визначивши систему граматичних значень, об'єднавши їх у граматичні категорії, визначивши взаємозв'язок граматичних форм і граматичних значень, на вищому рівні узагальнення відбувається зв'язок граматики з лексикою у вигляді групувань лексико-граматичних класів слів – частин мови та лексико-граматичних розрядів всередині частин мови, а також словозмінних класів та інших типів парадигм.

На нашу думку, саме таке тлумачення словотвору, його місця в системі лінгвістичних наук має перейти вже найближчим часом і в шкільну програму. Наше невдоволення відставанням шкільного курсу української мови від прогресивної наукової думки не означає тотальної критики лінгводидактичної практики. В шкільних підручниках все більше з'являється відомостей про діалектну мову, але, вважаємо, що краще використовувати терміни діалектна і літературна «форми» мови. Необхідність навчити школярів вичленовувати морфеми певною мірою виправдовує й застосування термінів із компонентом «нульовий» у словотворі, морфемології, парадигмології, але краще для усунення суперечности замінити його терміном «нульова реалізація». Необхідно більше уваги приділяти поясненню об'єктивної диференціації (як і взаємозв'язку) явищ словотвору і морфемології, зокрема й словотвірного і морфемного розборів, закріпити у

лінгводидактиці зауважені чіткіші визначення форманта як полікомпонентної структури, способу словотворення і словотвірного типу як взаємопов'язаних і водночас протиставлених категорій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азарова Л. Є. Складання як один із способів словотвору : монографія. Вінниця : Універсам, 2005. 386 с.
2. Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики / Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пуздирєва, Ю. В. Романюк; Відп. ред. Є. А. Карпіловська. К.: ТОВ «КММ», 2013. 416 с.
3. Алексієнко Л. А., Зубань О. М., Козленко І. В. Сучасна українська мова: морфологія : підручник / за ред. А. К. Мойсієнка. Київ: Знання, 2013. 524 с.
4. Аркушин Г. А. Західнополіські деривати з суфіксом -к (-а). *Мовознавство*. 2001. № 4. С. 40–47.
5. Бідер Г. Тенденції нормалізації лексики й словотвору української літературної мови в ХХ ст. *Ucrainistica: зб. наук. праць*. Кривий Ріг, 2002. С. 67–73.
6. Білоусенко П. І., Іншакова І. О., Качайло К. А., Меркулова О. В., Стовбур Л. М. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси). Запоріжжя – Кривий Ріг: ТОВ “ЛПС” ЛТД, 2010. 480 с.
7. Білоусенко П. І., Німчук В. В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -иця): монографія. Київ-Запоріжжя: ЗНУ, 2002. 205 с.
8. Білоусенко П. І., Німчук В. В. Нариси з історії українського словотворення (суфікс -ина): монографія. Запоріжжя-Ялта-Київ: ТОВ “ЛПС” ЛТД, 2009. 252 с.
9. Вакарюк Л. О., Панцьо С. Є. Українська мова. Морфеміка і словотвір. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. 183 с.
10. Валюх З. Про словотворення в романі Ліни Костенко «Берестечко». *Урок української*. 2001. № 9. С. 23–25
11. Валюх З.О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові: Монографія. Київ; Полтава: АСМІ, 2005. 356 с.

12. Вихованець І. Р. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія : монографія / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
13. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. Київ: Унів. вид-во "Пульсари", 2004. 400 с.
14. Віняр Г. М. Творення нових прикметників в українській мові новітнього періоду (транспозиційні словотвірні типи). Філологічні студії : наук. вісник КДПУ. Кривий Ріг, 2008. Вип. 1. С. 6–9.
15. Городенська К. Г. Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови. Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць. Київ : КНЕУ, 2009. Випуск VIII. С. 3–9.
16. Городенська К. Г. Нові явища та процеси в українському словотворенні: динаміка чи деструкція словотвірних норм? Українська мова. 2013. № 2(46). С. 3–12.
17. Городенська К. Г. Словотвірна структура слова (відіменні деривати). Київ: Наукова думка, 1981. 279 с.
18. Городенська К. Г. Семантичні функції дериваційних морфем. *Мовознавство*. 1987. № 1. С. 21–29.
19. Горпинич В. О. Словотворення і словотвір української мови: тест лекцій : навч. посібник для студентів. Київ: КДПІ, 1995. 185 с.
20. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. Київ: Вища школа, 1999. 186 с.
21. Грабовська Л. Г., Рожок І. Л. Словотвір у запитаннях і відповідях : навч. посібник для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <http://nv-imc.edukit.zt.ua>

- 22.Грещук В. В. Український відприкметниковий словотвір. Івано-Франківськ: Видавництво «Плай» Прикарпатського університету ім. В. Стефаника, 1995. 208 с.
- 23.Грещук В. Сучасна дериватологія: деякі підсумки й перспективи. URL: http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mv/2009_8/14.pdf
- 24.Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. Київ: Наукова думка, 1976. 163 с.
- 25.Івасишина Т. А. Синонімія словотворчих афіксів : автореф. дис. ... к.філол. н. : 10.02.01. Київ, 1999. 19 с.
- 26.Івашина Г. Основні способи словотвору: закріплення вивченого в 5 класі. Українська мова та література. 2001. № 37. С. 9–10.
- 27.Карпіловська Є. А. Конструювання складних словотворчих одиниць. Київ: Наукова думка, 1990. 282 с.
28. Карпіловська Є. А. Концепція словотвору І. І. Ковалика в контексті сучасної слов'янської дериватології. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. 2017. Випуск 64. Ч. I. С. 21–31.
- 29.Карпіловська Є. А. Мода на слова і норма мови. *Культура слова*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. Випуск 77. С. 134-140.
- 30.Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація: монографія. Київ, 1999. 298 с.
- 31.Карпіловська Є. А. Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій. *Українська мова*. 2007. № 3–4. С. 3–14.
- 32.Карпіловська Є. А. Мовна категоризація світу і тенденції українського експресивнооцінного словотворення. Граматика слова і граматика мови. Збірник на пошану І.Р. Вихованця, Донецьк: ДонНУ, 2005. С. 229–254.
- 33.Карпіловська Є. А. Норма в сучасному українському словотворенні: зразок і реальність. *Культура слова*. Випуск 74. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 43–51.
- 34.Карпіловська Є. А. Формальне варіювання суфіксів у сучасній українській мові. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 35–43.

- 35.Кващук А. Будова слова в українській мові. *Українська мова й література в школі*. 2002. № 7. С. 39–47.
- 36.Кислюк Л. П. Гібридні новотвори як спосіб засвоєння запозичуваної термінології. *Українське мовознавство*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2010. Випуск 40. С. 32–37.
- 37.Кислюк Л. П. Освоєння англізмів в українській інтернет-комунікації. *Термінологічний вісник*. Київ: Інститут української мови НАНУ, 2017. Випуск 4. С. 245–252.
- 38.Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. Київ: ІЗМН, 1998. 236 с.
- 39.Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. Київ, 1973. 286 с.
- 40.Клименко Н. Ф. Словотвірна структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. Київ, 1984. 315 с.
- 41.Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови : науковий посібник. Київ, 1998. 162 с.
- 42.Клименко Н. Ф. Словотвірна категорія. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. С. 571.
- 43.Климович С. М. Структурно-семантичні типи аброутворень в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Запоріжжя, 2008. 21 с.
- 44.Ковалик І. І. Вчення про словотвір. Львів: Вид-во Львівського університету, 1958. 78 с.
- 45.Ковалик І. І. „Словотвірний” чи „словотворчий”? // Ковалик І. Вчення про словотвір. Вибрані праці. / Упорядник та автор передмови В. Грещук. Івано-Франківськ, Львів: Місто НВ, 2007. 404 с.
- 46.Колесников А. Парадигмологія української мови: теоретичні питання: навчальний посібник. Ізмаїл : "ІРБІС", 2020. 204 с.
- 47.Колоїз Ж. В. Українська okazіональна деривація: монографія. Київ: Акцент, 2007. 311 с.

48. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене. Київ : ВЦ "Академія", 2006. 464 с.
49. Матвіяс І. Діалектна основа словотвору в українській літературній мові. *Мовознавство*. 2005. № 5. С. 3–15.
50. Матвіяс І. Особливості словотвору в західноукраїнському варіанті літературної мови. *Українська мова*. 2011. № 1. С. 28–35.
51. Матвіяс І. Уніфікація варіантів у словотвірній системі української літературної мови. *Мовознавство*. 2003. № 4. С. 57–66.
52. Методика вивчення будови слова і словотвору. Практикум з методики навчання української мови : посіб. для пед. ун-тів / за ред. М. І. Пентилюк. К., 2003. С. 131–140.
53. Методика викладання української мови в середніх освітніх закладах / за ред. М. Пентилюк. Київ: Ленвіт, 2009. 400 с.
54. Навальна М.І. Динаміка лексики української періодики початку ХХІ ст. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. 328 с.
55. Нелюба А. Словотворчість незалежної України. 1991–2011: словник. Харків: ХІФТ, 2012. 344 с.
56. Нелюба А. Явища економії в словотвірній номінації української мови. Харків: Майдан, 2007. 256 с.
57. Нелюба А., Редько Є., Лексико-словотвірні інновації (2014). Словник. Харків: Харківське історико-філологічне товариство. 2015. 220 с.
58. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <http://mon.gov.ua/konczepczija.pdf>
59. Олексенко В. П. Словотвірний потенціал збірних іменників із суфіксами іншомовного походження в сучасній українській мові. *Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри* : матер. наук. конф. Кривий Ріг, 2009. С. 356–362.
60. Остапенко Н. Технологія сучасного уроку з української мови: навч. посібник / Н. М. Остапенко, Т. В. Симоненко, В. М. Руденко. Київ: ВЦ «Академія», 2011. 248 с.

- 61.Плющ М. Я. Словотворення та вивчення його в школі. Київ: Радянська школа, 1985. 128 с.
- 62.Полюга Л. Комплексний аналіз української суфіксальної підсистеми. *Українська мова та література*. 2000. № 13. С. 3–4.
- 63.Полюга Л. М. Словник українських морфем. Львів: Світ, 2001. 448 с.
- 64.Сікорська З. Постфікси в українському мовознавстві. *Українська мова*. 2003. № 3-4. С. 46–56.
- 65.Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник. Київ: Освіта, 1995. 256 с.
- 66.Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. Київ: Наукова думка, 2003. 428 с.
- 67.Соколова С. О. Словотвірна мотивація в колі суміжних явищ. *Мовознавство*. 2004. № 1. С. 62–68.
- 68.Степаненко О. К. Словотвірні гнізда з вершинним соматичним компонентом: семантика і структура: монографія. Дніпропетровськ: Акцент ПП, 2011. 473 с.
- 69.Сучасна українська мова. Морфологія.: підручник / За ред. А. К. Мойсеєнка. Київ: Знання, 2013. 524 с.
- 70.Тищенко О. Нові й актуалізовані слова та значення (словникові матеріали) у контексті сучасних неословників. *Українська мова*. 2011. № 1. С. 55–68.
- 71.Тупа О. О. Словотвір. Способи словотворення: Уроки в 6 класі. *Вивчаємо українську мову і літературу*. 2010. № 32. С. 12–15
- 72.Українська мова. 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів, затверджена Наказом Міністерства освіти і науки України від 07.06.2017 № 804. URL:<https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>.
- 73.Українська мова: Енциклопедія. Київ: Укр. енциклопедія, 2007. 854 с.
- 74.Хрустик Н. М. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір: практикум. Київ, 2005. 126 с.

- 75.Чемоніна Л. Наступність і перспективність у засвоєнні школярами словотворчих понять. *Українська мова і література в школі*. 2007. № 1 (58). С. 5–9.
- 76.Чемоніна Л. Функціонально-стилістичний підхід до вивчення морфеміки і словотвору як засіб реалізації спадкоємності між освітніми ланками. *Українська мова і література в школі*. 2007. № 6 (63). С. 2–6.
- 77.Doroszewski W. Kategorie słowotwórcze: Studia i szkice językoznawcze. Warszawa: PWN, 1962. 314 s.
- 78.Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich. 1. Słowotwórstwo / Nominacja. Red. Ingeborg Ohnheiser. Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, Opole 2003, 541 s.
- 79.Lubaś W., Ohnheiser I., Topolinska Z. jQzyki slowiahskie w perspektywie ekolingwistycznej. Opole, 2003. 344 s.
- 80.Neologizmy v dnesni cestine / Pod vedenim O. Martincove. Praha, 2005. 252 s.
- 81.Nowe Słownictwo polskie. Mat. z prasy lat 1993-2000. T. I-II. Краків, 2004.
- 82.Processy innowacyjne w jQzykach slowiahskich, Prace Slawistyczne, 114/ Red. naukowa Z. Rudnik-Karwatowa. Warszawa, 2003. 257 s.
- 83.Słowotwórstwo / Nominacja. Red. nauk. I.Ohnheiser. Innsbruck: Univer. Innsbruck; Opole: Uniwer. Opolski, 2003. 541 s.
- 84.Wszakowa Kr. Afiksy, afiksoidy czy czlony zlozen (Про активних обcych частках slowotworczych). Семантика і прагматика мовних одиниць / Відп. ред. А. Н. Єрьомін. К., 2004. С. 101–112.
- 85.Wszakowa Kr. Przejawy internalizacji w slowotworstwie Wspolczesnej polszczyzny. Warszawa: Wydaw. Uniwersytetu Warszawskiego 2005. 265 s.
- 86.Wspolczesna polska i slowenska sytuacja jQzykowa. Sodobni j ezikovnu polozaj na Poliskem in v Sloveniji / Red. S. Gaida, A. Vidovic Muha. Opole: Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2003. 526 s.
- 87.Zemskaja E. Analytische und agglutinative Tendenzen im Russischen // Die europäischen Sprachen auf dem Wege zum analytischen Sprachtyp / Hrsg. von

Uwe Hinrichs unter Mitarbeit von Uwe Biittner. 2004. Wiesbaden:
Herrassowitz Verlag, 2004. S. 285–292.